

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta humanitních studií

Dubravská Barbora

Písmo v Čechách

Bakalářská práce

Praha, 2020

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta humanitních studií

Bakalářská práce

Písmo v Čechách
Scripts in the Czech lands

Vedoucí bakalářské práce: PhDr. Václav Hájek, Ph.D.

Autorka bakalářské práce: Barbora Dubravská

Studijní obor: Studium humanitní vzdělanosti

Typ studia: prezenční

Rok dokončení bakalářské práce: 2020

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval/a samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 7. 8. 2020

Barbora Dubravská

Poděkování:

Touto formou bych velice ráda poděkovala panu Václavu Hájkovi za vedení mé práce.
A celému učitelskému sboru Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy za věnovaný čas.

Obsah:

Úvod	6
1. Písmo	8
1. 1. Vědy zabývající se písmem	9
1. 2. Materiál – psací náčiní, látky a písáři	11
1. 3. Slovník základních pojmů týkajících se písma	12
1. 4. Kultura rukou psaného písma v Evropě	16
2. Písmo na českém území	17
2. 1. Etapa slovanského písma	17
2. 1. 1. Slovanské runy	18
2. 1. 2. Období staroslověnského písemnictví	18
2. 2. Etapa latinského písma	24
2. 2. 1. Historie vzniku a proměny latinského písma	25
2. 2. 2. Latinské písmo na českém území	30
2. 3. Konec kultury rukou psaného písma v Evropě?	35
3. Současná situace psaného písma	36
3. 1. Rukou psané písmo jako grafický projev	37
3. 2. Rukou psané písmo na školách	38
3. 3. Současná hodnota rukou psaného písma	40
3. 3. 1. Ještě malá osobní reflexe současné situace	41
Závěr	43
Zdroje	44
Přílohy	46

Klíčová slova práce:

písmo; Česko; latinka; hlaholice; rukopis; znak

Úvod, vymezení práce

Cílem této bakalářské práce je představit a popsat vývoj nejdůležitějších písemných systémů rukou psaného písma, které se objevily na území dnes označovaném jako Česká republika a vztáhnout je k dnešnímu užívání písma na základních školách. Rukou psané písmo mě zajímá z důvodu, že je i v dnešní době digitálního tisku stále praktikováno a má svou nepopiratelnou hodnotu.

Onou hodnotou míním především dvojí funkci písma a jím zapsaného textu. Rukou psané (či rukou kreslené, ryté aj.) písmo existovalo jako první a ve svých podobách skloubilo *informační náplň* sdělení i jeho *estetické provedení*.

V průběhu historie se tyto funkce nedaly jednoznačně rozlišovat a oddělovat tak jako dnes, kdy můžeme sáhnout po dobře zdokumentovaných historických pramenech a sledovat vlivy a zákonitosti působící na proměny písma. Jak říká Průšová, jsou v těchto proměnách vidět mnohé dobové potřeby a vlivy¹, přičemž dilema těchto funkcí bylo známo již ve starověku – „...*dva protichůdné cíle lidského snažení: o krásné, tvarově zajímavé písmo na jedné straně a o písmo dobře čitelné, rychle a snadno psané na straně druhé.*“ (Průšová, 2017, s. 92).

Ručně psané dílo (nejčastěji kniha či listina) bylo v historii *sdělením* i *artefaktem*. Při střetnutím s písmem tištěným si sice uchovalo obě funkce, ale přimklo se více k funkci estetické (artefaktu). Jeho krása a dovednost ovládat jej byly nadále tolik ceněny, že se i přes snazší užívání a rychlejší šíření tištěných písem, dochovalo až do současnosti. Dnes lze samozřejmě esteticky hodnotit i tištěná písmena, ovšem nesmíme zapomínat na jejich původ – „*V knihách, v novinách, na plakátech, na vývěsních štítech, všude se setkáváme s písmeny. Ale málo lidí si uvědomuje, že písmo hovoří nejen o slovní náplni sdělovaných textů, nýbrž také o vkusu, zručnosti a tvořivé schopnosti svého původce*“ (Menhart, 1954, s. 6). Vítězí tak dnes jedna funkce nad druhou nebo jsou propojeny?

Má práce předkládá pohled na vývoj dvou abeced, které se od sebe lišily nejen užívaným jazykem, ale i podobou a proměnou znaků. Konkrétně jde o abecedu *hlaholskou*, která byla vytvořena pro potřeby na zdejší území usazených Slovanů a jejíž vznik a užívání byly v evropském měřítku výjimečné; a abecedu *latinskou*, která je nejrozšířenějším typem písma na světě, přičemž se na území Česka objevila jako první a dodnes je zde k zápisu běžně užívána.

Jsem si vědoma užívání i jiných písemných soustav (jmenovitě hebrejského a řeckého písma), těmi jsem se však nezabývala – ve svém zápisu užívají českému prostředí vzdálených jazyků a nejsou čistě v evropském prostoru vzniklými písmeny.

Práce byla převážně zpracována na základě děl o *paleografii* a *dějinách písma* a je dělena do tří částí:

1) První část (**1. Písmo**) ve zkrácené podobě uvádí vznik, význam a vývoj písma jako lidského výtvaru;

2) Druhá část (**2. Písmo na českém území**) se zaměřuje na vývoj rukou psaného písma na historickém území Česka v rámci jmenovaných abeced. A to především ve stěžejním období středověku, tedy od 9. století (kdy se zde prokazatelně objevily zmíněné abecedy a umožnili tak další vývoj písemné kultury) až po konec 15. století – kdy se v Evropě začíná prosazovat knihtisk a v českých písemnostech se objevil pomyslný vrchol místní tvorby rukou psaného písma v podobě *české hrotité bastardy* (jež náleží do skupiny *českých bastard*, ty jako vzor prvnímu místnímu tiskovému písmu etapu uzavírají);

¹ Zajímavým příkladem nám může být druhé užívání hlaholského písma v Čechách v 15. století (kdy panovník Karel IV. neměl přístup k památkám a informacím, jež by mu ukázaly na pravý původ hlaholské abecedy – tu vnímal pouze jako krásné písmo místní slovanské tradice, avšak ne jako významnou součást dějin svých zemí).

První část 2. kapitoly tvoří popis vzniku a podoby *hlaholského písma*, druhá se podobným způsobem dotýká *latinského písma*.

3) Třetí část (**Současná situace psaného písma**) je vzhledem do užívání rukou psaného písma v dnešní době a to především z pohledu výuky rukou psaného písma na českých základních školách.

K lokalitě o které tento text pojednává, se budu vztahovat jako k *českému území* (popřípadě *Česku, zdejšímu území apod.*) – tedy jako k teritoriu, kde kontinuálně žili předci dnešních obyvatel *České republiky*. V případě potřeby přesné lokalizace budu pro vybrané území užívat náležité historické názvy.

Jsem si vědoma různých státních forem, kterými si v historii dnešní Český stát prošel, avšak má práce není zaměřena primárně historicky; historická data zde slouží jako podklad a ukotvení tématu.

Citace jsou vedeny dle *harvardského systému* (jméno, datum), kdy jsou buď kurzivně v uvozovkách uvedeny přímé citace, nebo jsou texty parafrázovány a vymezeny odkazem na literaturu. V první kapitole (*1. Písmo*) jsou v některých částech textu zdroje uvedeny pohromadě pod textem, jelikož jsem zde vyložila různé s písmem spojené termíny, jejichž definice jsem paralelně dohledávala a pro potřeby práce doplňovala z několika zdrojů zároveň.

K práci se také váže několik ozdrojovaných *obrazových příloh* zařazených za textem.

1. Písmo

Jako studenti Fakulty humanitních studií jsme od prvního ročníku, dokonce od přijímacích zkoušek, nabádáni a vedeni k tomu, abychom co nejlépe porozuměli psanému projevu. To je samozřejmě myšleno tak, abychom dokázali správně číst, pochopit a kriticky vyhodnotit obsah předloženého textu. Jak jsem však během studia zjistila, a to i v době počítačů a virtuálního prostoru, je psaná podoba textu pro člověka stejně důležitá jako jeho obsah.

Již od základní školy, individuálně i dříve, se české děti běžně učí rukou psanému písmu. V prvních rocích školní docházky je rukou psaný text nezastupitelný. Dítě se učením a vypisováním písmen učí nejen písmu samotnému, ale spojuje si je s rodným jazykem. Naučí se tak užívat komplexního systému řeči a jejího zápisu, díky kterému se bude lépe orientovat ve vnějším světě.

Během učení se psaní si jedinec vyzkouší mnohá psací náčiní a látky, dle kterých upravuje a rozvíjí svůj osobitý rukopis. Děti se učí dnes samozřejmým dovednostem jako je psaní rukou či v počítači, rozlišování vázaného a nevázaného písma, psaní velkých či malých písmen, užití diakritiky či interpunkce nebo konvenčnímu dělení textu. Jen málokteré z nich v onom věku napadne, že bylo třeba mnoha staletí a mnoha společenských konsenzů, aby se slabikářová věta „Ema má mísu“ vyvinula do podoby, ve které jí dnes zapisujeme (a že k tomu byla třeba práce nespočtu rukou).

Co je to písmo

Písmo je systematicky řazená sada znaků, kterými můžeme zaznamenat myšlenku či sdělení. Písmo má od svého počátku těsné spojení s lidskou řečí, která je sama o sobě složitým systémem užívaných zvuků. Písmo pak umí tyto zvuky zapisovat buď v podobě pojmových znaků (logografická písma) nebo jednotlivých zvuků (slabičná a hlásková *abecední* písma).

Písmo patří mezi nejzajímavější a nejvýznamnější lidské výtvořiny, je nástrojem a zároveň uměleckým dílem. Jeho vznik je běžně pragmaticky spojován s lidskou potřebou označovat své území a zapisovat si obchodní dokumentaci (což dokládají například *vrubovky*²). Ovšem nelze popřít, že se písmo vyvinulo i z lidské **potřeby graficky se vyjadřovat** – tedy vymezovat své místo ve světě, ukázat na své činy či sdílet své niterné prožitky, v čemž již mohlo být praktické užití písma zahrnuto nebo se objevilo simultánně. K uměleckému vyjádření (například v podobě jeskynních maleb či prvních piktogramů) se připojuje *cílená komunikace*, která je jedním z milníků vzniku civilizace – v některých částech světa se objevují předměty zdobené sdílenými symboly, jinde se zvětčují jména, či lidé vytváří předměty pokreslené prvními znaky (ve o snaze komunikaci se zesnulými předky či božstvem).

Slovy známého českého typografa a grafika Oldřicha Menharta, je písmo jasným grafickým projevem člověka přičemž „*Na rozdíl od ornamentu nebo kresby, názorující výjev, je písmo jakožto grafický znak jazyka projevem vyšší kultury kteréhokoli národa a počátkem jeho historického období.*“ (Menhart, 1981, s. 5).

Vznik písma

První konzistentní soustavy písem se objevily již před 7000 lety, plně vyvinuté soustavy před 5000 lety. Ovšem tyto datace se mohou změnit – u několika nám známých písemných soustav se předpokládá, že mohly být převzaty od jiné starší kultury, o které se nedochovaly záznamy (např. egyptská písma) nebo si historikové nejsou jisti časem a původem vzniku (např.

² Předmět z měkkého materiálu (*kost, větev, měkký kámen*) určený k zaznamenání *počítání* – záznamu počtu nebo dluhu apod., ještě před užíváním písma.

zařazení a vznik písem hlaholice a cyrilice). Za nejstarší písemnou soustavu se považuje tzv. Klínové písmo ze Sumeru a nejnovější soustava může vzniknout v době čtení tohoto textu.

Od **mnemogramů** (mnemotechnické předměty) a **piktogramů** (obrazový symbol) se lidé dostali k **logogramům** (věcný či gramatický záznam slova) a **fonogramům** (záznam odpovídající hlásce). Ve světě se především užívají logografická a fonografická písma, český jazyk užívá fonogramů pro záznam řeči a univerzální logogramy pro záznam čísel.

Písmo nebylo nikdy dříve užíváno pouze za účelem neosobního zápisu či transkripce. Písmo umožnilo zachování jakékoli slovy popsatelného dění, pozemského i duchovního. Jeho existence měla u všech kultur značný spirituální přesah – v evropském prostoru se hned v několika abecedách (původně latinská, řecká a hebrejská; později doplněny o další) zapisuje *slovo Boží*; v Hebrejském jazyce jsou písmo a jeho znaky *posvátné*; Čínské znaky již od svých počátků sloužili jako forma *komunikace s předky a posmrtným světem*; ve starověkém Egyptě sloužilo písmo k *zaručení věčného života* (pokud zemřelá osoba vedla důstojný život, tak bylo její jméno zapsáno a pamatováno); mnohá písma a díla objevená v Indii stále nejsou rozluštěna, ale jeví znaky spirituálně vyvinutých civilizací;... a tak je tomu i u dalších soustav.

S jeho nástupem tak mohla být zakonzervována ústní lidová slovesnost – dochovaly se tak mytologické báje, písmo inspirovalo vznik složitější poezie či krásné literatury a umožnilo systematickou vědeckou činnost. Písmo jako nástroj neslo tradici a samo se tradicí stalo.

Pokud bychom hledali nejlépe *rozvinuté* písmo, mohli bychom při výběru narazit na nesourodost kritérií. Úroveň písma určují například informační či estetická funkce, počet uživatelů či jejich jazyk, jeho náročnost či tradičnost aj. Například nejdéle kontinuálně užívané písmo jsou čínské logografické znaky, tradiční a náročné písmo si za uplynulých 4 000 let prošlo mnoha funkčními a estetickými proměnami, ale jeho znaky zůstaly ve svém významu stejné. Jiné kritérium (které se zdá dnešnímu světu bližší) je množství uživatelů či (ne)náročnost k naučení – poté by bylo pomyslně nejdokonalejší písmo považováno fonografické latinské písmo, zkráceně *latinka*³, které se v Evropě *vyvíjí* již 2 500 let.

Nedokonavé sloveso je užito záměrně, neboť i v moderní době dochází k vývoji písem. Žádné stále (živě) užívané písmo totiž není uzavřeným celkem. Je to systém, který lze upravovat zevnitř (kdy se písmo upraví významově, jazykově) i z vnějšku (kdy je zájem spíše kosmetický – začnou se užívat nové psací materiály nebo je podoba písma změněna z politických zájmů). Pro Česko je například významné 15. století, kdy se (nejpravděpodobněji) *Jan Hus* zasadil o zrušení spřežkového pravopisu a vytvoření nové diakritiky pro český jazyk. Písmo a jeho vývoj tedy dokumentují lidské potřeby, dějiny národů, technický pokrok i proměny kultury (Průšová, 2017).

1. 1. Vědy zabývající se písmem

O písmo, jeho vývoj, podobu či s ním spojené historické souvislosti se zajímá mnoho vědeckých oborů. Pro potřeby této práce bylo třeba propojit **historické souvislosti** a **podobu** písma. Proto na následujících řádcích uvedu tyto vědecké obory:

Pomocné vědy historické

Jsou souborem vědních disciplín snažících se historicky kriticky zhodnocovat dochované člověkem stvořené materiály (*historické prameny*) „...*které podrobují kritice produkty lidské činnosti, zvláště pak písemnou pozůstalost.*“ (Průšová, 2017, s. 17). Badatelé pomocných věd historických se snaží čtenáři předložit co nejdůkladněji zhodnocený historický materiál, který takto zpracovaný může posloužit pro následné užití v akademické práci či výzkumu.

³ Výraz *latinka* se užívá i pro pojmenování rukou psané humanistické kurzívy z 16. století

Historické materiály se běžně zkoumají v těchto oborech:

- 1) **paleografie** = nauka o starých písmech; **chronologie** = nauka o měření času; **genealogie** = nauka o rodokmenech; (*historická*) **metrologie** = nauka o měřácích;
- 2) **diplomatika** = nauka o listinách; **kodikologie** = nauka o kodexech; **sfragistika** = nauka o pečetích; **heraldika** = nauka o znacích, erbech; **epigrafika** = nauka o nápisech; **numismatika** = nauka o mincích; aj. (Hlaváček, Kašpar, Nový, 2002)

- ❖ Paleografie věda zkoumající *stará písma* (z řeckého *palaios* – starý a *grafein* – psát). Zabývá se rukou psanými památkami minulosti (staršího i novějšího data), především rukopisy a listinami. Paleografie „...zkoumá a popisuje písmo v čase i prostoru, učí současně správně číst a interpretovat písemné prameny a zasazuje vývoj písma do celkového kulturního, politického a hospodářského vývoje té které společnosti...“ (Hlaváček, Kašpar, Nový, 2002, s. 26).

Zdá se tak, že skrze ni lze zkoumat písemné památky všech ostatních pomocných věd historických na základě výskytu rukou psaného písma – avšak z toho samého důvodu je její správné zařazení mezi historické vědy problematické, protože tyto speciální disciplíny vytlačují paleografii na pole pouhého zkoumání *morfologických* změn liter, tedy zkoumání písma bez historického kontextu (Hlaváček, Kašpar, Nový, 2002).

Paleografie je spjata s užitým písmem, aby umožnila co nejlepší historický rozbor památek – tedy *latinská paleografie* náleží latinskému písmu; řecká náleží řeckému apod. (později je nahlížena i skrze užívaný jazyk)

Dějiny písma

Jsou samostatným podoborem přiřazovaným *dějinám umění*. Dějiny písma se zabývají veškerým nalezeným písemným záznamem – nejen rukou psaným, ale i tesaným, malovaným, výtvarným, tištěným. Badatelé všechny získané prameny historicky hodnotí skrze provedení/podobu písma, vizuální proměny jeho tvarů a způsobu zápisu, přičemž obsah děl je někdy až druhotná hodnota písemnosti. Jedná se tedy o dějiny formy písma a jeho proměny v čase.

❖ Kaligrafie

V překladu z řečtiny *krásné* (*kallos*) *psaní* (*grafos*) je umělecké *provedení* písma. Spojuje v sobě náročnost zápisu i konečné vzezření písma. Je tedy uměleckou disciplínou, dodnes vyučovanou na výtvarných školách. Nejčastěji je spojována s písmem čínským či arabským, ale lze ji využívat prakticky pro všechna písma. Zjednodušeně jde o malovanou podobu písma, kdy jsou samotné znaky i celý text dynamicky a spontánně zapisován dle intence písaře (*kaligrafia*).

❖ Vojtěch Birnbaum a zákonitosti umění

V povšechném umění, tedy i písmu, dochází k postupným proměnám stylu a formy. Ten, kdo jako první v Čechách uceleně popsal zákonitosti těchto proměn, byl Vojtěch Birnbaum. Birnbaum byl jedním z předních českých *historiků umění*, který šířil myšlenky *vídeňské školy*. V otázce posuzování uměleckého díla zastávala *vídeňská škola* názor, že jej má badatel hodnotit v kontextu své doby – tedy na základě stylu a formy, které se historicky měnily. Umění je naplněno jakýmsi chtěním či nutkáním, které existuje nezávisle na jeho interpretech, ovšem je vymezeno časově – nese v sobě historii a potenciál svých předchozích stylových proměn a v rukou každého dalšího umělce tak poskytuje „*příležitost průzkumu dobových vizuálních možností*“ (Murár, 2017, s. 10). Vojtěch Birnbaum se s tímto

pohledem zaměřil na baroko na českém území – Baroko nenáviděné *českými obrozenci* se mu ukázalo, jako vrchol uměleckého *cyklu*. Pro jeho popsání Birnbaum sepsal 3 významné teorie vývoje umění, ze kterých vyplývají 3 navzájem se rozvíjející zákonitosti. Jde o tzv. *Barokní princip*, *Románská renesance* a *zákon transgrese*, jejichž spojení lze dle Murára (2017) vykládat takto (volná parafráze):

- Poslední etapa každého uměleckého vývoje (Barokní princip) přechází do uměleckého principu (Románská renesance), který se přenáší skrze přirozený pohyb uměleckého stylu (zákon transgrese)●

Tedy: **1)** když je plně pochopeno fungování uměleckého stylu, přechází umělci z realistické tvorby k uměleckosti (nadsázce, překročení realistických mezí), kdy má tvůrčí invence ohromit, ukázat něco zatím neviděného (touto finální fází si prošel každý umělecký směr, nejen baroko); **2)** následně při úplném vyčerpání uměleckého směru přichází krátká epizoda, která umění uvrhne **zpět**, ke starším uměleckým předlohám. Pokročilá společnost si je ale upraví a dosadí do svého paradigma;

3) tento **krok zpět** vyplývá z převzatých funkčních myšlenek a potenciálu jiné, historicky předcházející kultury a tak se umělecké směry přenáší mezi národy a kulturami – vznik a další vývoj směru (jeho pomyslné dovršení, pokud zcela nezanikne) tak neprobíhají na jednom území a v jedné společnosti (Murár, 2017).

Tyto zákonitosti lze samozřejmě spatřit i ve vývoji forem písma – jeho užívání a podobě. Příkladem nám můžou být již uvedené skutečnosti – šíření písma po světě, kdy jej přejímají nové kultury (zdokonalují jej, proces zpomaluje, písmo se šíří k nové kultuře atd.); vznik stylově upravených písem, který se promítá do oblastních písem; či změny v prostředí nových médií (od užívání nových psacích látek a náčiní, přes dřevotisk, knihtisk, až po dnešní ruční psaní a počítače).

(podklady z: Hlaváček, Kašpar, Nový, 2002; Murár, 2017; Pátková, 2008; Průšová, 2017)

1. 2. Materiál – psací náčiní, látky a písáři

Písmo bylo ovlivňováno *materiály, osobou*, která jej zapisovala i *dobovým stylem*. Každý materiál má své specifické vlastnosti a jeho jednotky rozdílnou kvalitu. Ten kdo psal, musel tyto vlastnosti znát a kvalitu rozeznávat, aby tak mohl nejlépe určit jaké materiály (látky spolu s náčiním) využije na požadovaný druh textu.

Používání psacích materiálů tedy nezáleželo jen na technickém vývoji, ale i na celkovém kulturním a hospodářském stavu dané společnosti, přičemž se tento stav mohl na různých územích značně proměňovat i v krátkém čase. Jak je například dále rozvinuto, jmenovitě ve *Vademecu* (Hlaváček, Kašpar, Nový, 2002), byla ve středověku oproti starověku poptávka po vytváření či opisování textů o dost omezenější (co se do počtu i kvality týče). V některých obdobích dokonce docházelo jen k mechanickému opisování textů (v církevním prostředí, kde byly opisy povinnou prací mnichů. Jejich výrobky byly navíc často předávány jen v rámci církevního prostředí), v jiných se kvalita materiálu a obsahu zvyšovala (třeba pokud při klášteře fungovala i škola nebo si od skriptoria opisy objednávaly soukromí vzdělanci).

Užívané materiály lze dělit na látky *archeologické* (přírodního původu) či *paleografické* (tedy uměle upravené zpravidla pro potřeby pokročilejších materiálů).

Náčiní: náčiním jsou předměty, které byly člověkem záměrně užívány (a upraveny) k zápisu textu (uhlík či rudka, jakékoli rypadlo, stylus a různá rydla, dláto a kladívko, štětec, zkosený rákos, zkosený brk či pero (ocelové či mechanické), tužka aj.⁴)

⁴ Světový dosah v rozmachu psacího náčiní přichází po vynalezení kuličkového pera, které se poprvé objevilo až koncem 19. století; Za písemné náčiní samozřejmě lze považovat i vlastní prst.

Látky: 1) *materiály*, na které se zapisovalo (kost, kámen, dřevo, kůra, vosk, keramika, papyrus, pergamen, papír aj.);

- ❖ **Svitek** starší forma rukopisu (knihy), text psaný na jednu stranu látky zavínutý do ruličky (po bocích může mít odvíjecí nožičky) – odvíjí se buď horizontálně, nebo (pro středověkou listinu typicky) vertikálně; knihu tvoří několik svitků uložených pospolu v náležitém pořadí
 - ❖ **Kodex** mladší forma rukopisu (knihy), soubor z obou stran popsatečných stránek; knihu tvoří svázání seřazených stránek po levém boku
 - ❖ **Palimpsest** je přepisovaný dokument (látka) – psací látky s dlouhou životností jako papyrus či pergamen bylo možné užívat opakovaně, seškrábáním a přepsáním původního textu vznikla nová látka pro nový text
 - ❖ **Filigrán** je speciální průsvitná značka, která se při tvorbě psací látky vytlačila do papíru. Užívala jako známka pravosti a kvality psací látky
- 2) *pigmenty* určené pro namáčení náčiní (chemicky upravené přírodní – pigmenty a barvy, tuše, inkousty, tekuté kovy aj.)

Písaři: prakticky až do novověku byli ve většině kultur písaři specificky vybíráni. Majorita populace neuměla ani číst, schopnost vládnout písmem tak byla výsadou a vykonaná práce byla draze ceněna (odměna však často putovala do jiných rukou). Písaři byli od mladého věku učeni nejen psaní a s ním spojeným přípravným pracím, museli ovládnout i další schopnosti – mít určitou znalost jazyků, znalost diplomatického a úředního jednání, či se učili malbě pro *iluminaci* textu spod. Na jednoduché opisování textů byli povoláni níže postavení duchovní, kdežto vysoce postaveným písařům byly svěřovány složité a nákladná díla a i diplomatické úlohy (tak se mohli podílet na tvorbě místní i zahraniční politiky).

Rozpoznávání písařů je důležité pro identifikaci a zařazování písemných památek. V *kolofónech* (závěrečné části děl) se někdy objevoval jejich podpis. Jindy jsou písaři určováni podle specifické podoby svého rukopisu (pak se jim pro orientaci dávají zástupná jména – tedy je tomu stejně jako u jiných uměleckých děl).

Písaři buď pracovali osamoceně (veřejní, panovníčtí, vojenští a jiní) v kancelářích či se drželi pospolu v malých organizovaných skupinách a pracovali v písmařských dílnách – *skriptoriích* (kláštery, univerzity, cechy).

- ❖ **Skriptorium** je písmařská dílna, typická pro představu podoby středověkého písemnictví – písaři (zpravidla mniši) tiše skloněni nad psacími pulty a pečlivě zapisujících glyfy do předem vyznačených řádek na psací látky (nejčastěji pergamen, později i papír) a umně vykreslují iniciály textu či ilustrace za *zrcadlem textu* (dodnes užívané rozhraní, do kterého se text běžně vписuje).

Ve skriptoriu se pouze neopisovalo – písaři si v případě potřeby museli vytvářet vlastní náčiní a psací látky (např. výroba inkoustu), přičemž jejich forma a kvalita mohly mít jistý vliv na podobu výsledných rukopisů.

(podklady z: Čapka a Santlerová, 1994; Jean, 1994; Menhart, 1981; Průšová, 2017)

1. 3. Slovník základních pojmů týkajících se písma

Zde uvádím nejdůležitější pojmy, jež se objevují v mé práci a týkají písma a jeho zápisu. Zaměřuji se na pojmy především *latinské paleografie*, kterými lze hodnotit i další písma.

Berme ohled na skutečnost, že většina pojmů vznikla retrospektivně a jejich seřazení je pouze orientační (např. znaky kapitálek vývojově předchází znakům majuskulním apod.), přičemž jsem podklady pro jednotlivá hesla čerpala z několika zdrojů zároveň.

- *Písemná soustava* soubor znaků a znamének a jejich způsob zápisu typický pro konkrétní písmo

- ❖ *Abeceda* je standardní sada písmen při hláskových fonografických soustavách, písmena reprezentují fonémy mluveného jazyka. Má zpravidla méně znaků než jiné soustavy. Název těchto sad lze odvodit od oblasti užívání či sestavit z prvních fonémů⁵ (abeceda - ABCD; alfabet - α β; arménská abeceda; aj.)
- Znak či znak jako písmeno, litera základní grafický zápis pojmu či hlásky
 - ❖ *Grafém*: je zápis každého symbolu, který nese význam (fonografická hláska či slabika, logografické slovo/morfém, interpunkční znaménka, číslice aj.); (např. české A; CH); grafémy zapisují graficky přesně sdělení – při jejich zaměňování by pozbylo smyslu
 - ❖ *Foném*: ve fonetických soustavách – v čistě fonetických jazycích (finština) odpovídá grafém jednomu *fonému*, což je zvukově (výslovnostně) nejmenší část řeči; v jiných jazycích (čeština) se může jeden foném skládat z více grafémů (A = A; CH je *spřežkou*, tedy spojením dvou grafémů CH = digraf C+H); fonémy jsou klíčové pro výslovnost jazyka, jelikož záměnou nemusí zaniknout smysl, ale význam sdělení
 - ❖ *Glyf*: je realizací konkrétního grafému (A/a/a; Ch/ch/ch), fyzický zápis znaku; části konstrukce glyfu mají své specifické názvy jako: *dřík* – hlavní tah písmene; *příčka* – vodorovná linka, spojující dva dříky; *diagonální tah* – šikmé tahy; aj.
- Liniatura je prostor určující způsob zápisu
 - ❖ *Linka* – pomyslný systém 4 základních linií (výšek), určující výšku tahů jednotlivých znaků (sestupně: horní linka, střední výška, spodní linka, spodní dotah); přičemž výběr základní linie určuje, zda se v závislosti na druhu písma sada znaků zavěšuje (horní linka) nebo usazuje (dolní)
 - ❖ *Čtverec* - vymezený prostor, který je v patřičných poměrech zaplněn znakem a jeho určujícími prvky
- Duktus tvoří podobu písma, která vychází z posloupnosti kresebných tahů – vytváří tak vzor pro střídání šířky tahů zapříčiněné správným držením psacího náčiní; není neměnný – liší se dle velikosti písma a rukopisu písaře (jde z něj rozeznat různé písaře)
- Serif (patka) je funkčním zdobným prvkem písma – původně šlo o nápravu a dočištění tvaru znaku po chybách způsobených psacím náčiním; zvyšuje čitelnost znaků
- Osa stínu doplňuje duktus; určuje sklon psacího náčiní a tak i sklon a váhu tahů duktu
- Font souhrnem všech glyfů jednoho typu písma, řez - termín typografie (vědě o tiskovém písmě: př. Calibri: A, A, **A**, **A**, a, ...; B, ..., b, *b*, **b**, **b**; ... a dále)
- Tvar, modul, váha a sklon jsou dalšími kvalitami písma, které lze rozlišovat (podoba písmen; výška a šíře písmene; úprava šíře tahů v mezích duktu; způsob vztyčení písma)

Způsob zápisu latinského písma

Jedním spojujícím znakem latinského písma je orientace jeho znaků – ty jsou *vertikální* a *úzké*, to znamená, že jsou jejich hlavní tahy vytahovány do výšky a jsou tak úzké. Jiná hlásková písma (jako arabské, indické či hebrejské) mají znaky orientovány horizontálně a ty jsou tak širší.

Způsob zápisu latinky se v historii několikrát významně změnil. Je zajímavé, že můžeme jeho proměny sledovat i v jednom textu najednou – až do dnešních dní se někdy užívá kombinace více zápisů jednoho písma, aby se docílilo přehledného grafického rozlišení textu (např. se používá kapitálek pro výklad hesel pod čarou apod.).

Je také známo, že se velmi dlouho dobu (ještě v době středověku) od sebe v zápisu často neoddělovala jednotlivá slova. Pokud je písař mýlil rozdělil, mohl využít různých středových značek či ornamentů (oblíbené byly břechťanové lístky či jiné rostlinné motivy).

⁵ Počáteční písmena abecedy hlaholice ji mohou určovat jako *azbuku*, já však k popisu tohoto písma užívám jejího specifického označení *hlaholice* nebo užívám obecného pojmu *abeceda*.

- Majuskule set kapitálek *velké abecedy (verzálék)*, glyfy vepisované mezi 2 základní linie
- Minuskule set glyfů *malé abecedy (minusky)*, vepisovaných do všech 4 výšek liniatury
- Iniciály zvětšená písmena čistě uměleckého provedení, která sloužila k uvedení a dozdobení pasáží textu – často byly provedeny jako *iluminace*, tedy jako obrazový doprovod textu od iluminátora (umělec, malíř – který mohl být i negramotný)
- Ligatura svázání znaků písma v jeden, z praktických či estetických důvodů. Druhé písmeno v pořadí bylo zapisováno tak, aby co nejlépe navazovalo na písmeno předchozí. Je možné, že toto svazování vedlo k posouvání druhého znaku v liniatuře a dalo tak vzniknout minuskulnímu písmu (např. A+E - Æ; O+E - Œ; E+t - &)
- Kapitálky jsou znaky tvaru verzálek, avšak zapisovány jsou do střední výšky liniatury (tedy ve velikosti minuskule); užívají se ke zdůraznění pasáže textu
- Kurziva byl původně název pro velmi různorodé tvary zběžně psaného písma Říma, byla to tedy úprava písma, která měla v písařských kancelářích zrychlit přepisování listin – písmo se sklonilo se souběhem ruky při psaní
 - ❖ Historicky se dělí na *starší římskou*, jejíž vývoj vedl ke skloněnému, úzkému a vázanému písmu; a *mladší římskou kurzivu*, jejíž písma byla vertikální s úzkými vysokými dotahy, postupně vytvořili 4 linkové schéma liniatury, což nastínilo vývoj minuskulního písma
- Unciála je písmo využívající funkčních kurzivních prvků a často považováno za mezikrok mezi užíváním majuskule a minuskule. K zápisu využívá kurzivní kapitálky (je tedy majuskulním písmem), které jsou psány okrouhle a široce
- Národní písma (či *předkarolinská*) byla písma, jež se nesourodě vyvíjela ze starších římských písem na rozpínajícím se území křesťanských národů, ještě před příchodem sjednocujícího latinského písma – jsou esteticky velmi působivé (především irské písmo), ale jejich význam spočívá především ve vytvoření prostoru pro vznik *karolinské minuskuly*. (viz kapitola 2., latinská písma)

Užití, výskyt písma

- Nápisové písmo mělo být dobře viditelné – sloužilo k označení a zvelebení objektů, které měli reprezentovat a dlouho vydržet. Toto písmo je nejčastěji tesáno (tedy jeho provedení není nahodilé a vyžaduje čas a plánování), má být vhodně zvoleno a precizně vyvedeno
- Knižní písmo bylo užíváno pro knihy a dokumenty, které měli přetrvat dlouhodobě. Na jeho vyvedení bylo obvykle vyčleněno dost času, písaři jej procvičovali celoživotně a kvalita jejich práce tak přímo souvisela s kvalitou psané knihy (jako výtvarného artefaktu)
- Listinné písmo (někdy označováno jako *užitkové, (z)běžné*) sloužilo pro kratší zápisy většinou ne příliš netrvalého charakteru. Písmo se podobalo knižnímu, ale bylo zapisováno s větším důrazem na rozlišování malých a velkých písmen – mělo jít snáze a rychleji přečíst, proto sloužilo především listinám, tedy textům převážně úředního charakteru zapsaných na značně menším množství materiálu.

Lze také říci, že způsobem zápisu a užívání minuskulního písma, bylo listinné písmo nejvýznamnějším hybatelem proměny podoby písma.

Interpunkce, diakritika, glosy a zkratky

Interpunkce a diakritika jsou známy už z Římské doby, jejich proměna ve středověku však nebyla značná, užívaly se neustáleně a nedůsledně. **Interpunkce** není tolik vázaná na gramatická pravidla, jelikož se častěji objevovala v textech, které byly čteny nahlas – užívala tak spíše pro členění textu. Jako interpunkční znaménka se užívaly především tečky a šikmé

čáry (v různé výšce liniatury i nad ní) či písmena vyvedená v jiné velikosti nebo barvě inkoustu a jiné pro daný text specifické značky. Opakované užívání tečky na oddělení vět se objevuje v *Homiliáři opatovickém* (kazatelská kniha, 12. století, psaný karolinou), ale důslednější interpunkční znaménka se objevují až v 16. století. **Diakritická znaménka** se v českém prostředí objevují až v 15. století, kdy jsou pro užití v češtině hájena v díle *Orthographia Bohemica* (Český pravopis, psáno gotickým kurzívním písmem), z nichž se pomalu uchytilo označování měkčených a dlouhých hlásek.

Glosy a editorské značky jsou úpravami či dodatečným vysvětlením původního textu, dopisovány byly z pravidla retrospektivně. Jednalo se například o transkripci latiny; úpravu smluv po naplnění podmínek; označení chybného zápisu apod., tedy v textu nebo vedle něj se objevovala dopsaná slova, písmena či specifické značky, kresby a (pod)tržítka. **Zkratky** bývaly oproti jiné úpravě textu mnohem častější. Užívaly se v různé podobě (jedno-písmenové; více-písmenové; specifický symbol či dokreslení písmena; přičemž jejich forma určena byla většinou určena kontextem textu), ale pro jasně stanovený systém (například tituly, označení svatých nebo právní obraty).

K ustálení všech těchto systémů dochází až později s knihtiskem.

Směr zápisu písma

Dodnes není jasně pochopen, protože neexistuje jednotící pohled na psací soustavy. Známe pouze přibližnou historickou danost, která platí i pro jiné grafické obory umění – prakticky všechna společenství uznávala pouze *pravou rukou lateralitu a vertikální hierarchii prostoru* (volně řečeno *pravé je správné/dobré; to výš je hodnotnější*).

Avšak funkční inovace mohly tuto tradici měnit:

- Většina logografických systémů se (tradičně) zapisuje shora dolů do sloupců řazených zleva doprava, ale dnes připouštějí i řádkový zápis •
- Starší smíšená a fonografická písma se zapisují **zprava doleva**, v *řádcích shora dolů* → okolo 6. století př. n. l. se objevil tzv. *bustrofedon* (otáčení volů - orání), kdy se řádek vždy po svém ukončení **zrcadlově obrátil**, *shora dolů* (první řádek se psal zprava doleva, druhý zleva doprava s převrácenými znaky – změna pravděpodobně urychlovala práci s materiálem) → ve 4. století př. n. l. se především v Evropě, kvůli změnám v užívaných materiálech, ustálilo psaní **zleva doprava**, *shora dolů* (aby se při zápisu neničil již zapsaný text) •
(podklady z: Čapka a Santlerová, 1994; Hlaváček, Kašpar, Nový, 2002; Jean, 1994; Marečková, 2005; Menhart, 1981; Pátková, 2008; Průšová, 2017)

A jak v této záplavě informací vypadá a zapisuje se písmo Českého území?

Latinka je soustavou fonografického hláskového písma, přesněji je abecedou; píše se zleva doprava, zasazena na spodní linku s výškou písmen ve všech čtyřech liniích liniatury, její znaky jsou orientovány vertikálně a úzce; počet jejích písmen se liší dle užívaného jazyka – v dnešní češtině je to například 42 znaků; duktus, serify a další kvality se mění dle užívané formy; známe ji skoro v každé podobě zápisu písma (majuskulní, unciální, minuskulní, kurzívní atd.); užívá se jako písmo nápisové, knižní, listinné aj.; objevuje se v ní několik ligatur.

Tzv. **Bulharská** (v Česku užívaná) **hlaholice** je také fonografické hláskové abecední písmo; je psána zleva doprava, ale její písmena jsou zavěšena na horní lince s výškou znaků pouze mezi dvěma základními liniemi; je tedy zapisována verzálkami (vertikálně, ne nutně úzce); měla až 40 znaků (viz kap. 2); vzhledem k počtu zachovaných památek se kvality znaků a užití zápisu zkoumají jednotlivě; hlaholice je bohatá na ligatury.

1. 4. Kultura rukou psaného písma v Evropě

V Evropském prostoru má písmo již od starověku nezastupitelnou funkci. Do Evropy pronikaly vlivy různých písemných soustav, přičemž nejvýznamnějším byl vliv *písma Féničanů*. Féničské písmo dalo vzniknout *písmu řeckému*, přičemž Georges Jean s nadsázkou říká, že „naše kultura vděčí za všechno, nebo téměř za všechno – včetně abecedy – řecké civilizaci“ (Jean, 1994, s. 63). Jak Jean popisuje, s písmem se v řecké kultuře objevuje i literatura všech druhů (báje, poezie, divadlo, právo, historie, řečnictví či filozofie. Řekové také napomohli vzniku dalších kultur, národů a jejich písmům – řecké písmo své doby dalo vzniknout slovanské hlaholici a cyrilici. Ale především řecké (a etruské) vlivy vystavěly Řím, jehož písmo *latinku* dodnes využívá celá Evropa a jí stvořený vědecký svět.

Řekové i Římané sbírali a schraňovali mnohé spisy, od nejstarších spisů (příběhů a znalostí) ještě z období rozkvětu *Úrodného půlměsíce*, po dobové spisy dobytých území. Obě kultury tyto spisy doplňovaly o vlastní poznatky (i ze zcela nových životních oblastí) a jejich obsah systematicky šířily do svých provincií i kolonií a mezi sebou (Petraňovi, 2000). V Římě umožnily snadné šíření informací a písemných zápisů nejen vzdělávání jeho občanů a dobře byrokraticky vystavěná vojenská síla, ale i zapojení množství otroků, kteří v hojném počtu opisovali texty (opisování bez hlubšího porozumění). Samostatnou kapitolou písemnictví se zdá být *řečnictví a filozofie* (a s ní spojené vědecké spisy), které znamenaly vrcholný duchovní rozvoj antické společnosti a vydláždily cestu (křesťanské) *náboženské literatuře*.

Dle Průšové byla latinka *nástrojem* křesťanství – v době středověku byla společenská pospolitost udržována pomocí sdílené křesťanské víry a víra byla uchováвана a šířena pomocí písma (hebrejského, řeckého, ale především latinského), sama Bible je *knihou knih* a je nazývána *Písmem svatým*. Nárok na um řeči měli všichni Evropané, ale nárok na učení se písmu jen klér a vyvolená úzká část populace. Latinka měla v tomto svou zvláštní hodnotu, ač si nemůže přisvojovat takovou spirituální náplň, jaká je přisuzována jiným písemným soustavám. (Průšová, 2017).

Písmem zhotovené dokumenty byly předměty (a relikviemi) velké hodnoty a po dlouhou dobu jedinými oficiálně uznávanými doklady o majetku či nadstandardních právech držící osoby. Písemnosti byly sbírány jako symbol společenského postavení (i těmi, kdo neuměli číst). Písmo bylo také důležitým prvkem, který odlišoval feudální společnost Evropy od barbarských germánských kmenů ze severu, kde se více uznávala váha slova a individualita (Gurevič, 1978).

I s nástupem a rychlým šířením knihtisku byly stále vytvářeny rukou psaná díla či se některé výtisky nákladně ručně iluminovaly. Taková díla si uchovávala jistou estetickou a kultovní hodnotu, která nelze v pouze tištěných textech napodobit.

Proto bych tuto kapitolu ráda ukončila latinským rčením:

(*Littera scripta manet*, dnes překládáno: „co je psáno, to je dáno“⁶; příloha č. 1)

⁶ Přesněji se v mnoha slovnících cizích slov uvádí „napsané dílo zůstává/platí“ – např. *Kapesní slovník cizích slov* OTTOVA nakladatelství (Kol. autorů. *Kapesní slovník cizích slov*. Praha: CESTY, 2000. ISBN 80-7181-410-5)

2. Písmo na českém území

Na území dnešního Česka bylo objeveno mnoho archeologických předmětů, zlomků či psaných děl. Za nejstarší předměty dokládající užívání písma jsou považovány nalezené písařské potřeby z keltského období. Kelti ale na našem území nevytvořili vlastní písemnou soustavu, nálezy pouze ukazují, že byly některé z místních kmenů schopny pracovat se starou latinskou kapitálkou (nález mincí s latinským písmem, pravděpodobně od kmene Bójů). Stálé písemné soustavy známe dva a pochází až z období, kdy do zdejšího prostředí zavítalo křesťanství.

Rozkvět křesťanství a jeho vliv na šíření knižní kultury je vlastní celé Evropě, avšak **latinské písmo**, které se váže k majoritní liturgii římskokatolické církve (a je světově nejběžněji užívaným písmem), bylo na území Čech pomyslně prosazeno a přijato až jako druhé. Prvenství v *užívání* náleží také křesťanskému, avšak z jiného jazyka vzešlému, písmu **hlaholskému**. První křesťanská liturgická díla byla vedena jen ve třech církevně povoláných jazycích a nebyla tak většině obyvatel přístupná. Zato písmo hlaholské bylo od svého vzniku vytvořeno pro potřeby Slovanů, kteří na zdejších územích žili. V následujícím textu této kapitoly se pokusím shrnout základní informace o těchto dvou pro Česko nejvýznamnějších abecedách.

2. 1. Etapa slovanského písma

Čeština, tedy dnešní český jazyk pochází z jazyků slovanských kmenů, u kterých se předpokládá společný původ v tzv. *praslovanštině*. Čeština spadá do tzv. *západoslovanské větve*, která prostorově přiléhala nejbližší k velkým západním říším a byla proto velmi ovlivněna rodinou jazyků románských (latinský, francouzský, italský apod.) a germánskými nářečími (především těch pocházejících z území dnešního Německa).

V době, kdy na České území přišly první slovanské kmeny, se nářečí jednotlivých slovanských společenství prakticky nelišila. Později samozřejmě kvůli ústní lidové slovesnosti a rozdílným komunikačním potřebám ke změnám dochází, ale schopnost porozumět slovanské základní větné skladbě a původu slov umožnila na Českém území vznik nejstaršího slovanského písma. Toto písmo je významné i z důvodu, že i přes stále se rozšiřující a dodnes dominantní písmo latinské, zde bylo obecně užíváno jako první. V následujících odstavcích se pokusím nastínit vývoj prostředí, ve kterém první slovanské písmo vzniklo.

Příchod Slovanů

Nám známými nejstaršími obyvateli Českého území, kteří byli jako první schopni vytvořit trvalý politický celek a tak kontinuálně udržovat svou identitu, byli Slované. Slované i další kmeny Evropy byli v první polovině našeho tisíciletí strženi do víru velkého pohybu etnik, ke kterému docházelo z mnohých důvodů – od existenčních, kdy bylo třeba hledat novou a vhodnou půdu pro stále silnější zemědělskou kulturu, až po zjištěné cíle, jako bylo využití krize a rozpadu bohaté Římské říše. V tomto tažení a osidlování nových prostor bylo třeba vytvářet nové správní celky, které se již nadále nemohly spoléhat pouze na pokrevně rodovou příslušnost. Kmeny usídlené na Českém území příslušely pod Avarský kaganát, který se zformoval v polovině 6. století. Spolu s dalšími slovanskými kmeny tvořily významnou část etnika kaganátu, ale neměli mezi sebou rovnocenné postavení. Některé z nich proto využili vnitropolitických sporů a v západní části říše přibližně v roce 623 úspěšně provedli tzv. *Slovanské povstání*.

Informace o dění této doby v oblasti vzniku Českého území čerpáme z tzv. *Fredegarovy kroniky* (*Historia Francorum*, psaná latinským písmem). Dle této kroniky se po Slovanském povstání v roce 624 zformoval místní první soudržný celek *Sámová říše*, v čele s kupcem Sámem, ve které se spojilo několik slovanských kmenů. V záznamech kroniky je Sámo označován za *franského kupce*, ale v pozdějších historických pramenech je považován za pohana a příslušníka slovanského kmene – není tak možné určit, zda do své říše již mohl přivést

znalost západního písma či nikoli. Kmeny spojovaly nejen mocenské zájmy, ale i užívaný jazyk *praslovanština*, a až se po Sámově smrti říše v roce 659 rozpadla, setrvaly nyní nesjednoceně v mezích dobytého území a udržovali spolu spojenectví. Z tohoto prostředí, až po pádu kaganátu z rukou Franské říše, vzešel následující významný politický celek *knížectví Velké Moravy*.

2. 1. 1. Slovanské runy

Ještě před vznikem historicky doloženého písma, se všeobecně předpokládá, že usazené slovanské kmeny měli nějaký vlastní grafický systém pro hospodářské či osobní záznamy. O tomto systému však neexistují přímé důkazy, z historie známe pouze zprostředkované zápisy o znakové soustavě neznámé podoby, které Slované užívali k věštění, počítání, pojmenování svých mytologických bohů či značení důležitých dat. Pokud taková soustava existovala, označili bychom jí dnes za slovanské *runy* – tedy magické a symbolické kresby, které se snad vyvinuly z písma etruského, latinského či řeckého a primárně nesloužily k přímému zápisu řeči, ale ke zmíněnému počítání, věštění či komunikaci s duchovním světem (Čapka, Santlerová, 1994). Dochované zmínky, v traktátu *O písemnostech* mnicha Chrabra (z 9. století), nám poskytují možný popis tvaru tohoto písma, který se tkví v jeho označení jako *črty* a *zářezy* či *črty* a *čáry*.

Část badatelů považuje Slovanské runy za nesprávný překlad písemných pramenů či možnou záměnu a mísení Slovanů s *Venedy*, což jsou evropské, dodnes původem neidentifikované kmeny, u nichž se po původním runovém písmu stále pátrá. Možnost výskytu run na zdejší území je poté podložena pouze výskytem germánských kmenů, které je sice užívaly, ale památky se nedochovaly. Proto se do dalšího rozboru nebudu pouštět.

2. 1. 2. Období staroslověnského písemnictví

234 let, takovou dobu trvala etapa staroslověnské vzdělanosti na Českém území. Ač od zákazu užívat staroslověňštinu pro církevní účely uplynulo skoro milénium a může se tak zdát, že jde jen o krátkou epizodu naší historie, má toto období obrovský význam. Jak popisuje Večerka, byla existence *vlastního* jazyka a písma k jeho zapsání rozhodující pro většinu slovanských společenství, která dodnes známe jako suverénní. Ta, kterých se staroslověnská vzdělanost pramení z Českého území dotkla, si do dnešních dní uchovala mnohé ze své totožnosti a tradic právě díky možnosti písemně si uchovat kousky své historie (Večerka, 2010). Obyvatelé Českého území se díky této etapě a změnám, které přinesla, dokázali opětovně vymanit z románských a germánských vlivů a ona také později jasně ukázala na propojení Čechů s dalšími slovanskými kmeny, které občas bývalo kvůli cizím jazykovým *nánosům* umenšováno. Jaké prostředí tedy umožnilo tak významný historický posun v české historii a jaká byla podoba hlaholice – písma, které toto všechno umožnilo?

Rozlišení pojmů *praslovanština*, *staroslověňština*, *hlaholice* a *cyrilice*

- ❖ **Praslovanština** je mrtvý indoevropský jazyk, který je považován za původní jazyk všech slovanských kmenů. Její pravý původ a místo vzniku není přesně znám – předpokládá se však, že musí pocházet z pospolité oblasti Východní Evropy, jelikož slovanské kmeny měly zpočátku jednotnou kulturu i jazyk. Když ji tyto kmeny začaly roznášet po území Evropy, začala se dělit na nářečí a měnila se její zvuková podoba. Praslovanština totiž nebyla zaznamenána písemně – pokusy o její zachycení pochází až z 9. století, kdy je zapisována již ve formě *Staroslověňštiny*. Ta se v dané době již rozštěpila na 3 vývojové větve, ale jejich jazyky si byly ještě velmi podobné).
- ❖ **Staroslověňština** je tedy známa, jako nejstarší spisovný jazyk Slovanů, avšak byla vytvořena *uměle* pro sjednocený překlad liturgických textů a ne pro běžné užívání. Svůj základ má v *jihoslovanském nářečí* územně z dnešního Bulharska, kde měla blízko

vývoji řečtiny (všimněme si zde malé jazykové hříčky: slovo/Slovan; řeč/Řek – řečtina, avšak tu nelze etymologicky podložit). Jak bylo zmíněno, čeština se řadí do větve *západoslovanských jazyků*, avšak k prohlubování rozdílů mezi slovanskými jazyky docházelo především až po rozšíření staroslověnského písemnictví. Mladší obdoba Staroslověnštiny dodnes částečně slouží jako liturgický jazyk církve pravoslavné a řeckokatolické (Večerka, 2010).

- ❖ Soustava písma, která byla jako první vytvořena pro potřeby *staroslověnštiny*, je umělé abecední písmo **hlaholice** (staroslověnské *glagolъ* = „slovo, řeč, mluvit“), jež zkompletovali bratři Konstantin a Metoděj. Hlaholice se užívala jen v dobách knížectví Velké Moravy, v počátcích knížectví Českého a příležitostně do 15. století na pobřeží dnešního Chorvatska – jak specifikuje Průšová, byla hlaholice samostatným písmem, které ovšem umožnilo další vývoj slovanské kultury „*Z hlaholice nevzniklo ani jí nebylo ovlivněno žádné písmo. Úloha hlaholice byla naplněna historickým, časově přesně ohraničeným posláním.*“ (Průšová, 2017, s. 77).
- ❖ Často se s pojmem *hlaholice* spojuje i pojem **cyrilice**. *Cyrilice* je písemná abeceda pravděpodobně zkompletovaná některým z žáků Metoděje a Konstantina-Cyrila, kterou byla staroslověnská díla také zapisována. Vznikla však mimo území Velké Moravy a jejím kresebným podkladem je nepopíratelně řecká unciála, ke které se přidaly náležité slovanské grafémy. Existují i názory, jako uvádí například J. Průšová (2017), že nelze přesně určit, zda vznikla dříve hlaholice nebo cyrilice, ač je hlaholici běžně připisováno prvenství. Je možné, že abecedy mohly existovat souběžně a až po církevním prosazení jedné se začala oficiálně užívat i druhá (čemuž by napovídala i pozvolný vývoj cyrilice oproti náhlému vytvoření hlaholice či fakt, že se doposud běžně užívá několik pozměněných podob cyrilice; jako protiargument můžeme uvést, že se na některých *palimpsestech* ve spodní vrstvě nacházejí hlaholské znaky).

Velká Morava

O vzniku a politických začátcích knížectví *Velké Moravy* (v textu budu užívat název *Velká Morava*, kdy vycházím z rozboru R. Večerky: „...v řeckém znění má grafickou podobu *Megalē Morabia*...; *V klasické řečtině je jeho sémantika mimo pochybnost identická s jeho obvyklým českým ekvivalentem, tj. skutečně „velká“*“ (Večerka, 2010, s. 14), a ač jsou možné i další výklady (Večerka, tamtéž), je tento zde *významově nejvhodnější* a byl takto prvně zapsán i v byzantských pramenech) se nedochovaly žádné písemné prameny, z archeologických nálezů však vyplývá, že se říše zrodila během první poloviny 9. století (a existovala přibližně mezi roky 833 – 907) v čele s místními knížaty.

Území knížectví přímo sousedilo s Franskou říší, proto na něj, pravděpodobně ještě v době před sjednocením Velké Moravy, pronikaly křesťanské misie ze západních zemí. Křesťanská víra měla nesporný vliv na uspořádání života v celé Evropě, proplétala se a umocňovala nové mocenské zřízení Evropy – *feudalismus*. Moravská knížata, jejichž držená území byla ekonomicky i sociálně rozvinutá, proto dlouho neotálela a využila sjednocující politiky křesťanství. Nedlouho po rozpadu Franské říše na menší celky se v roce 845 nechalo 14 z nich po franském vzoru ve Východofranském Řezně pokřtít a na své území oficiálně vpustila misie. Hlavní církevní vliv nad Velkou Moravu poté připadl pasovské diecézi, jelikož se předpokládalo, že *přijetí křtu* je rovno *přijetí politické závislosti* na jeho poskytovateli.

Mocenská příslušnost Velké Moravy

Podle Menharta dochází v období existence knížectví Velké Moravy na našem území k prolínání dvou hlavních vzděláneckých proudů – z archeologických nálezů je patrné, že území Velké Moravy mívalo kontakt již s antickou kulturou a vedly přes něj dvě evropsky významné obchodní stezky (*železná* ze západu na východ a *jantarová* ze severu na jih). Dva

proudy tak přinášely dvě možnosti vývoje – buď se nadále po vzoru sousedící Franské (později Východofranské) říše držet jejího uspořádání a vzdělání a písma z Říma, nebo najít cestu pro uspořádání blízké jižnímu řeckému vlivu, tedy vzdělání a písmo z Byzance (Menhart, 1981).

Knížata Velké Moravy prozatím upřednostňovala franský vliv, neboť zde existovalo mnoho společenských svazků, říši se však nechtěla podrobovat zcela – hledala způsoby, jak se postupně z jejího působení vymanit, k nimž udržování tradice vlastního jazyka rozhodně patřilo. Prosazování místní tradice či mocenské nezávislosti zacházelo tak daleko, že musel východofranský panovník Ludvík II. Němec využít svého vlivu k dosazení na trůn vybraného panovníka Rostislava I., jehož považoval za svého chráněnce a spojence. Ludvík jej však podcenil – Rostislav měl velmi dobrý přehled o dění v říši a uvědomoval si, že na svém území musí zřídit řád skrze suverénní politiku a církevní zřízení. Být nadále podřízen pasovské diecézi mohlo znamenat náhlá vměšování do jeho rozhodování či nemožnost se bránit případnému vojenskému vpádu Ludvíka do jeho knížectví. Z těchto důvodů se někdy po roce 860 obrátil na kurií papeže Mikuláše I. a žádal o vlastní diecézi s biskupem v čele. Z Říma však přišla zamítavá odpověď, tak se Rostislav po nepříliš dlouhém rozmýšlení obrátil na druhé centrum ještě jednotné křesťanské církve, tedy na Byzanc a císaře Michaela III. Zde žádal o stejnou poctu, ale žádost nyní takticky vystavěl na jazykové příbuznosti Moravy a slovanských kmenů Byzantské říše.

V době Rostislavovy žádosti totiž Východofranská říše a její misijní činnost neumožňovala převádění liturgických textů do jiných než třech základních říšských jazyků (latina, řečtina a hebrejšтина). Všechny liturgické texty, které se prozatím na Moravu dostaly, byly zapisovány v těchto jazycích (ve většině případů v latině a tedy latince, proto se latinské písmo považuje za první oficiální spisovný zápis jazyka na území Česka). Jen pro šíření těch nejzákladnějších textů bylo dovoleno užívat tzv. *lingua quarta* (čtvrtý jazyk) do kterého byly přeloženy texty jako modlitba *Otčenáš*, *Vyznání víry* či formulace *křtu*, kdy tyto výjimky vycházely ze zásady, že nový člen může do církve vstoupit pouze vědomě a tedy skrze srozumitelné pochopení ve svém rodném jazyce. Samozřejmě se tak předpokládá, že si misionáři pro usnadnění práce museli občas dělat své písemné záznamy a poznámky k danému jazyku, takové památky transkripce se však nedochovaly.

Rostislav tak vyslal malou skupinu do Konstantinopole, která měla předložit písemnou žádost (pravděpodobně psanou v řečtině a doplněná o všechny nutné diplomatické náležitosti) císaři Byzantské říše. Ze záznamů o existenci této listiny (je zmíněna v životopisech dvou věrozvěstců, *Život Konstantinův* a *Život Metodějův*) víme, že v ní Rostislav apeloval na dobré křesťanské počínání Byzance, a proto žádal o její pomoc v šíření víry v jeho državách. Jak bylo zmíněno, žádost podložil jazykovou vybaveností Byzance, které se ostatní říše nemohly rovnat – žádal o vyslání učitele, který by rozuměl a byl schopen šířit křesťanství v jazyce Velké Moravy, a který by připravil místní žáky na přijetí kněžského svěcení. Jak popisuje Vavřínek, bylo načasování této žádosti dobře zvoleno – politické a církevní dění v Byzanci totiž vedlo císaře k rozhodnutí, že je vhodné mít spojence v zádech výbojného Bulharska a získat vliv v zemi sousedící s Východofranskou říší, jinak by se císař nemusel o vzdálenou zemi zajímat. V dané době také docházelo k roztržkám o církevní moc mezi Římem a Konstantinopolí kvůli tzv. *Fotiovu schizmatu*, přičemž sám patriarcha Fotios podpořil misii na Moravu a navrhl vhodné věrozvěstce. Kvůli vzdálenosti, nepřehlednému dění v knížectví a prakticky neexistujícím konexím, však Michael vyhověl žádosti jen z části – do Rostislavovy země vyslal družinu dvou církví vybraných učenců Konstantina a Metoděje a jejich doprovod, z nichž pravděpodobně všichni plyně ovládali slovanská nářečí, z výše jmenovaných důvodů však nebyl ochoten vyslat i biskupa (Vavřínek, 2013).

Věrozvěstci Konstantin a Metoděj a vznik *hlaholice*

Učenci a bratři *Konstantin* (později *Cyryl/Kyryllos*) a *Metoděj* (neznáme původní jméno) se svého úkolu ujali svědomitě. Po vyslyšení císařova rozhodnutí se mladší bratr rozhodl, že dá této misii nový a značně významný kulturní rozměr – Konstantin sám zažádal, zda by mohl do jazyka Slovanů ještě před odchodem přeložit potřebná liturgická díla a za tímto účelem vytvořit **novou abecedu** odpovídající fonetice onoho jazyka tzv. **hlaholici**. Třebaže se v Byzanci mluvilo dobovou řečtinou, rozhodl se Konstantin prohloubit již několikrát viděnou byzantskou misijní praxi (neformálně bylo podrobeným národům umožněno zapisovat pro vlastní potřeby církevní texty ve vlastním jazyce) a žádal tak o oficiální říšskou podporu jeho záměru. Konstantin byl lingvistickým nadšencem a duchovně byl jako vzdělanec přesvědčen, že pro výklad a pochopení Božího slova je třeba jej kázat v jazyce daného národa, že je tak pochopení gramatiky a struktury jazyka nezbytné a ze zkušenosti věděl, že bez podpůrné knižní kultury Slované snadno „...upadnou do kacířství.“ (Vavřínek, 2013, s. 79). Vavřínek také uvádí, že jiné interpretace cyrilometodějské misie dlouho prosazovaly názor, že o vytvoření písma žádal osobně kníže Rostislav, avšak z historických reálií se zdá pravděpodobnější, že ani sám panovník neměl v dané době dostatečné vzdělání a pochopení pro takový krok.

Konstantinova žádost byla proto ve své jedinečnosti revoluční – jak parafrázoval úryvek z *Života Konstantina V.* Vavřínek v rozhovoru pro *Deník Knihy*: (Slovani) „...budou přijati mezi velké národy, které slaví Boha svým jazykem...“, tedy bude díky písmu prostým Slovanům umožněno prožívat bohoslužbu duchovně stejně jako západnímu kléru (*Deník Knihy*; Vavřínek, 2013). Tento svůj záměr Konstantin a vznik hlaholice popsal v díle *Proglas*, což byla veršovaná předmluva k evangeliu, ve které obhajoval právo Slovanů a každého člověka na teologický jazyk.

Uznání staroslověnštiny a jejího písma

Působení Konstantina a Metoděje v knížectví trvalo pouze 40 měsíců (mezi léty 863-866), během nichž svedli přeložit evangelia, žaltář, bohoslužebné texty a další liturgické texty, sepsat zákoník a školit nové kněžstvo. Jejich práce vedla u franských kněží k dohadům o příslušnosti Moravského (později i Českého) knížectví – rostoucí nepokoj a změny v pasovské diecézi poté bratry donutily, vydat se s žáky urychleně na cestu pro kněžské vysvěcení. Putovali přes *Panonii*, kde je přivítal kníže *Kocel*, nadšený pro slovanské církevní vzdělání a přidal k jejich družině pro své potřeby další žáky. Po zastavení v Benátkách, pod něž měly Morava i Panonie dle Byzance církevně-právně spadat, ale jejich patriarcha staroslověnštinu neuznal, se Soluňští bratři rozhodli, i přes mnohé nepříznivé informace o dění na jihu a původní odpor papežské kurie k misii, pokračovat do Říma. Dílem štěstěny bylo, že tam byl nedávno zvolen nový papež, po nepřejícném Mikuláši I. A díky donesení ostatků sv. *Klementa*, jež Konstantin našel na jedné ze svých předchozích misii, byli nadšeně přivítáni a římský biskup *Hadrián II.* roku 868 schválil bulou užívání staroslověnštiny jako bohoslužebného jazyka.

Cesta do Říma je zlomovým bodem misie. Zde dojde k uznání staroslověnštiny a jím psaných děl, k vysvěcení několika kněží, ale také ke smrti Konstantina. Kvůli neustupující nemoci věrozvěstec přijal mnišské jméno *Cyryl* a vstoupil do římského kláštera, kde nedlouho poté zemřel. Metoděj poté v misii pokračuje a na žádost *Kocela*, jej papež (představený *římské křesťanské větve*, která už v tuto dobu vede závažnější spory s Konstantinopolí) pověřil titulem arcibiskupa sirmijského (pro *Panonii*) a moravského (pro knížectví Velké Moravy). Z tohoto postu byl Metoděj oprávněn světit své žáky a šířit staroslověnské texty (Vavřínek, 2013).

Rostislavova žádost tak byla naplněna – Velká Morava získala ty nejhodnější učence a vlastní diecézi. Rychlé změny v politice dané doby ale staroslověnštině a slovanskému biskupovi nepřály. Staroslověnské bohoslužbě musela vždy předcházet latinská, byla několikrát napadena (stejně jako její šířitelé) a zakazována. Definitivní církevní zákaz užívání staroslověnštiny na Českém území přišel až v roce 1097, tedy skoro 50 let po *Velkém schizmatu*

Západní a Východní větve křesťanství, kdy byli vyhnáni žáci a mniši ze *Sázavského kláštera*. I tak se ve 14. století podařilo českému králi Karlu IV. získat souhlas s krátkodobým užíváním staroslověnské bohoslužby a písma v klášteře *Na Slovanech* (o obou klášteřích níže).

Na závěr tohoto stručného historického přehledu vzniku místní staroslověnské písemné kultury lze dodat, že práce na překladu *Božího slova* posloužila nejen na Velké Moravě, ale i u dalších slovanských národů (kam se cyrilometodějská práce dostávala ještě za života věrozvěstců) k vytvoření ucelené slovanské literární kultury, k užívání a šíření jejích písem a k budování vlastních národních jazyků. Misie a práce Konstantina a Metoděje je v současnosti oslavována celou křesťanskou společností, nejen tzv. Východní větví jak se může zdát „...kořeny tohoto pojetí spadají už do doby velkomoravské (cyrilometodějské) a české (přemyslovské před velkým schizmatem), kdy v církevní organizaci neexistovala přísná disjunkce mezi složkou „východní“ (byzantskou) a „západní“ (římskou)...“ (Večerka, 2010, s. 133). Práci obou bratří dodnes obdivují odborníci i laici. Jejich geniální a svědomitě provedené dílo nezaniklo, a tak se mu lze i v současné době nadále učit – nabádají k tomu některá vlastenecká hnutí či jej užívají spiritualisticky směřovaná společenství.

Podoba hlaholice, jedinečného písma Velké Moravy

Většina akademické obce považuje podobu *hlaholice* za umělou, tedy Konstantinem systematicky sestavenou obdobu jiných fonetických abeced. Její vznik popisují životopisy obou bratřů jako „...okamžitý, jednorázová akt způsobený Boží inspirací“ (Vavřínek, 2013, s. 81). Avšak později se v *Životě Metodějově* objevuje indicie, že na písmu pro slovanský jazyk možná bratři spolupracovali i s někým dalším. Její kresebná podoba je velmi vzdálená písmenům evropských abeced, za čímž mohla stát Konstantinova záliba a široká znalost písem tamější doby, předpokládá se však na základě podoby s cyrilicí, že je její konstrukce převzata z řeckého minuskulního písma.

- ❖ Na počtu znaků tohoto písma se paleografové přesně neshodují, nejčastěji se uvádí 34 nebo 36 původních znaků sestavených v Byzanci a 4 další vytvořené až na v knížectví Moravy
- ❖ Znaky se zapisují zleva doprava, samostatně odděleně jeden od druhého několika tahy shora, jsou zavěšeny na vrchní lince osnovy (zápis zavěšením na linku je pro Evropu netypický, patrně tak svědčí o vzdělanosti Konstantina); z pozdějších dochovaných památek je patrné, že byly v hlaholici hojně využívány ligatury
- ❖ Zařazení hlaholice mezi majuskule nebo je minuskule dodnes diskutováno. Duktus znaků odpovídá více majuskule (přesněji unciále, přičemž je vpisován mezi dvě základní linky) avšak jeví i některé minuskulní prvky (písmena starších textů jsou sice zavěšena na horní linku ovšem středního pásma liniatury, některé horní dotahy tak tuto linii lehce přesahují a spodní dotahy se zdají umístěny v různých výškách liniatury)
- ❖ Většina znaků má stejně jako v řečtině i funkci numerickou (k zápisu čísla se u znaku použije nadřádková značka *titla*)
- ❖ Starší na Velké Moravě užívaná hlaholice *Bulharská* má písmena okrouhlé (které zpravidla obsahují geometrické obrazce) - oblé a snadno rozeznatelné tvary byly použity záměrně, aby se tak pohodlně zapisovaly široce seříznutým brkem (Prušová, 2017)
- ❖ Mladší hlaholice *Dalmatská* či *Charvátská* má písmena hranatá a menší (snad kvůli snazšímu užití při tesání do kamene); tento zápis byl později užíván v klášteře *Na Slovanech*
- ❖ Znaky se dali zapisovat i pomocí *iniciál*, tedy ve zvětšené zdobné podobě. Iniciály se užívaly jako první písmeno textu i jeho ilustrace

(Večerka, 2010)

Odlíšné teorie vzniku hlaholské abecedy

Existuje hned několik oponentů této dlouho přijímaných teorie o vzniku a vývoji hlaholice. Zajímavou a paleograficky dobře podloženou prací je teorie Ivana Müllera. Müller tvrdí, že se hlaholice zdá být uměle vytvořená „...*toto písmo je na první pohled (...) tak naprosto nepodobné jiným evropským a blízkovýchodním písmům, že „muselo“ jaksí hotové vyskočit z čísi hlavy...*“ (Müller, 2015, s. 9), avšak argumentuje, že v daném době nebylo takové poznání a umění možné. Základní teze jeho teorie je opřena o domněnku, že hlaholice a její podoba vznikaly pozvolna z *řecké minuskulní kurzivy*. Dokazuje to na podobě písma, které v sobě nese až o pět staletí starší rysy řeckého jazyka (je tak datována do první poloviny 4. století), než které nese cyrilice ze století devátého. Pochází tak ještě z období před *stěhováním národů*. Etnikem, které hlaholici vytvořilo, měly být slovanské kmeny z oblasti tehdejšího Slovinska (od jehož jména a slovanského *kalku* řeckého slova „*orthodoxos*“ později odvodilo své pojmenování *Slovan = pravo-věrný/věřící*). Dle Müllera Slované pocházející z Balkánu byli svědky postupného rozkvětu křesťanství. Jeho učení se tak rychle dostávalo do jejich běžného života – brzy se s křesťanskou vírou cítili zcela spjatí a písmem pak sepisovali veškeré dostupné heterodoxie doby. Místem jejího vzniku jsou poté města *Aquileia*, které své doby bývalo významným křesťanským centrem, a nedalekého *Grado*, které mělo posloužit jako poslední výspa při ohrožení nevěřícími. Po ničivých nájezdech barbarských kmenů bylo mnoho místních Slovanů pobito či zotročeno. Cizí národy místní Slované považovaly za podřadné, všimla si jich až Byzanc, která se ujala napravit jejich zkoušenou víru. Konstantin se tak o staletí později mohl o této kapitole dějin dozvědět a nám známou formu hlaholice z 9. století pouze zkompletovat a dosadit do literárního jazyka a dovést tak její vývoj (Müller, 2015).

Hlaholice je svým způsobem krásné a zdobné písmo, ač se může jeho nejstarší podoba zdát neuměle kreslená (kdy je naše oko uvyklé na geometrické proporce a neměnný duktus dnešních písem), jsou jeho iniciály velmi dekorativní a zápis zavěšením je blízký kresebným kaligrafiím hebrejského či arabského písma. Mnoho akademiků i laiků také zastává subjektivně zabarvený názor, že je hlaholice opředena jistým *duchovním nábojem*, který se z dlouhodobého užívání a obsahovému vyprazdňování latinského písma vytratil.

(příloha: Zápis hlaholské abecedy, Menharta, č. 2)

Památky staroslověnského písemnictví

Rukopisné památky literární tvorby vzniklé na Velké Moravě a v Českém knížectví se téměř nedochovaly. Původní texty byly výhradně psané hlaholicí, cyrilice a jí psané texty se zde objevily až později (až při kontaktech s Kyjevskou Rusí v 11. století). Díla byla buď vynesena za hranice knížectví, kde byla opisována, nebo zničena. Důkazem jejich existence jsou opisy z různých slovanských území (především z Chorvatska, Bulharska, Srbska či Ruska), zmínky v mladších textech, popřípadě nálezy na některých palimpsestech, kdy bylo hlaholské písmo objeveno jako původní text nyní přepsaného díla (Večerka, 2010).

Hlaholice sice byla stvořena jako *liturgické* písmo, ale zapisovala se jí i jiná literární díla, jistou dobu sloužila i pro úřední zápis. Známými jsou například již zmíněný *Proglas*, různé legendy o životě světců či zákoníky jako *Zakon sudnyj ljudem* či *Nomokanon*.

Často uváděnou výjimkou jsou *Kyjevské listy* – sakramentář o 7 pergamenech, který je považován za nejstarší literární kodexovou památku souvislého hlaholského textu Velké Moravy, vytvořený okolo roku 900.

(příloha: faksimile Kyjevských listů, externí zdroj, č. 3).

Poslední útočiště – klášter *Sázavský* a klášter *Na Slovanech*

S užíváním hlaholského písma a staroslověnské knižní vzdělanosti jsou na našem území nepopíratelně spjaté dva kláštery – starší byl klášter *Sázavský*, založený mezi lety 1032 a 1033 zastáncem slovanské vzdělanosti svatým Prokopem. V Sázavském klášteře bylo umožněno vzdělání ve staroslověnském písemnictví a slovanské bohoslužbě, ač zde vzniklé překlady pocházely z latinských předloh. Tato výsada zanikla o 60 let později kvůli opakovaným vnitropolitickým bojům a byla nahrazena latinským kulturním proudem (Vavřínek, 2013).

Mladší klášter *Na Slovanech* (dnes spíše znám jako *Emauzský*) byl založen až roku 1347 Karlem IV. Na žádost krále v něm bylo papežem dovoleno užívání slovanské bohoslužby a zřízení skriptoria, kde se opisovali chorvatské liturgické texty do hlaholských kodexů, či vznikala i nová díla. Vše ovšem už v hranaté *Charvátské podobě* hlaholice, jelikož ta se bez dnešních znalostí považovala za původní (viz úvod). Zůstává otázkou, zda tímto gestem král projevoval úctu k slovanské a české tradici nebo mu usnadňovalo politické a obchodní styky se slovanským prostředím (Večerka, 2010).

Dle Večerky (2010) se však staroslověnská kultura udržovala i v dalších existujících kláštrech, což dokazuje papežův plošný zákaz užívání slovanské bohoslužby. Ty však nenabýly takového významu jako zmíněné dva.

Latinka jako písmo staroslověnštiny

I latinského písma bylo používáno pro zápis staroslověnských textů – rozsah takového zápisu byl ale nepoměrně menší. Latinky se spíše užívalo jako písma pro krátké okrajové záznamy, jako třeba zápisy pro potřeby *lingua quarta* (čtvrtého jazyka) či glosy a jiné transkripce. Její význam pro staroslověnské texty začal narůstat až v následujících stoletích, kdy se umění tohoto jazyka a jeho písma vytrácelo.

Za nejstarší staroslověnskou latinkou psanou památku (pokud nepočítáme různé glosy) jsou tzv. *Frisinské zlomky*, souvislý liturgický text, který vznikl na přelomu prvního milénia ve Slovinsku (Pátková, 2008).

2. 2. Etapa latinského písma

Z předchozího textu se může zdát, že bylo latinské písmo jakýmsi narušitelem místního prostoru. Ale v dané době hrál primární roli v šíření písma jazyk, a to církví plně podporovaný jazyk – „...*latina byla až do raného středověku prakticky jediným písemně uplatňovaným i uplatnitelným jazykem. Teprve postupně během vrcholného středověku (výjimečně i dříve) a pak stále výrazněji od středověku pozdního se vedle ní prosazovaly i jazyky národní, které od 14. a 15. století začínají převládat, přičemž si ovšem latina v některých žánrech svou převahu udržuje i v novověku.*“⁷ (Hlaváček, Kašpar, Nový, 2002, s. 25). A jak již bylo řečeno, staroslověnština byla několikrát církevně i panovnický zakázána. Samo hlaholské písmo, které proniklo k dalším slovanským národům, brzy narazilo na problémy – pro zápis bylo složité, těžko čitelné a ustrnulo ve svém vývoji. Nedostávalo se mu ani dostatečného množství písařů, kteří by ho plně ovládali a měli tak možnost jeho nedostatky řešit. Bylo proto u většiny uživatelů nahrazeno soustavou cyrilice. Latinka takovými nedostatky netrpěla, způsob jejího zápisu byl o mnoho snazší a písařů ze západu Evropy bylo dost.

Odhaduje se, že latinskou abecedu dnes užívá až 70% obyvatel zeměkoule. V průběhu času byly její základní znaky (v době antického Říma 21 znaků) doplněny o několik dalších a

⁷Jasnou převahu v užívání latiny (či řečtiny) má vědecké názvosloví. Na českém území, se však díky snahám vzešlých z *národního obrození* setkáváme se zajímavou výjimkou – čeští vlastenci, kteří se snažili oživit národní uvědomělost a tak i kontinuitu a krásu českého jazyka, pilně zapracovali na vytvoření čistě českého názvosloví přírodních a dobových humanitních věd (Macura, 1995).

přibyla i diakritická a interpunkční znaménka. Na jednu stranu přibývá námitek, že v době globalizace si tak nemůžeme jeho prostřednictvím uchovávat svou kulturní identitu jako je tomu u jiných národů (jako třeba Čína, Izrael, Arabské země aj.). Na stranu druhou je pro český jazyk *výhodné* užívat toto *světové* písmo. A latinka posloužila české kultuře, když umožnila navázat na místní slovanskou (hlaholskou) tradici a nedat tak místnímu národu zaniknout – *Při stálých těsných stycích s Říší a s její latinsko-německou kulturou nebylo pro český národní a politický vývoj bez významu, že právě počátky knižní vzdělanosti měl slovanské. To v rozhodujících dobách utváření české národnosti a státu pomohlo upevnit českou jazykově etnickou individualitu.*“ (Večerka, 2010, s. 36).

A jak několikrát zmiňuje i Průšová, písmo však nenese *jen sdělení* (pouhou informaci) – jazyk a kultura řečníka dávají sdělení jeho specifickou podobu a interpretaci. Ty jsou poté v podobě zápisu a písma uchovány pro budoucí čtenáře. Písmo tak nese i *pohled na svět* z perspektivy jeho uživatelů (Průšová, 2017).

2. 2. 1. Historie vzniku a proměny latinského písma

Ač jsem v úvodu uvedla, že se zajímám především o (pro české území významné) *středověké období*, je nutné ukázat, jak se znaky *dnes jednotné* latinky vyvíjely. V následujícím textu proto vypisuji základní podoby písma v po sobě jdoucích obdobích vývoje latinského písma. Jelikož tím docílím nejen přehlednosti tématu, ale i faktu, který se v textu ukáže – že se podoba znaků staršího i mladšího latinského písma neustále proplétá (někdy se bere jako vzor, jindy se užívá paralelně, užívá se pro specifické zápisy apod.).

Jak zmiňuje Muzika (2005), jsou nejstaršími dochovanými památkami latinského písma epigrafické texty – tedy nápisová sdělení starého Říma tesaná do odolného kamene a stará až 2500 let. „*Historie latinky počíná téměř současně s historií Říma*“ (Muzika, 2005, s. 62), jelikož kmeny Italiků, jako první obyvatelé tohoto města (jež dle pověsti vzniklo roku 753 př. n. l. a to spojením již existujících italských obcí), žili v blízkosti Etruské civilizace a skrze ni přejímali etruskou a řeckou kulturu a vzdělanost.

Těmi nejprogresivnějšími byli příslušníci Latinů, kteří se záhy dostali k ještě neustálené západořecké abecedě (zda prostřednictvím Etrusků nebo samotných Řeků není známo). Tamní Římané si z řecké abecedy převzali a odvodili 21 znaků – jen tolik jich potřeboval fonetický zápis jejich jazyka (cesta ke klasické latině a jejímu zápisu, bude ještě dlouhá). Vznik této *archaické latinky* se dle Muziky nejpřesněji datuje do průběhu 7. stol. př. n. l. (Muzika, 2005).

Co se vývoje latinské abecedy týče, musíme brát v potaz, že byl římský prostor dlouhou dobu mnohojazyčný. Především dva jazyky se formovaly na podobě středověku známé latiny a latinky – a to klasická a vulgární latina a řečtina. I jejich písemné soustavy vedle sebe fungovaly bez větších problémů téměř po celou dobu starověku. Až ve 4. století pravděpodobně kvůli rozpadu *Západořímské říše* a přesunům kmenů a národů Evropy „...*ustupuje latinsko – řecká dvojjazyčnost. Západ se stává výrazně latinským, východ řeckým.*“ (Pátková, 2008, s. 67).

Jak popisuje Muzika, napodobila latinka své *seřazení písmen* dle řecké předlohy, avšak s určitými obměnami – například písmena *Y* a *Z*, která završila vývoj latinské abecedy, se dlouhou dobu neužívala a ze zápisů vypadla. Až když byla později potřebná pro přepisy cizích slov, zařadila se na konec abecedy (užívání *Z* je zcela obnoveno ještě v 1. století př. n. l.). Jiná písmena svou pozici natolik nezměnila, ale jejich uchovávání v abecedě bylo během vývoje jazyka a jeho písma velmi proměnlivé, v konečné abecedě se uchytila díky potřebě jejich pozdějšího rozlišování (například *J* bylo zařazeno za dvoufonetické *I* (*i/j*), když se začalo hojněji užívat; či *K* – ač jej latinská slova užívala zřídka, zůstalo na pozici za *I*, respektive *J*; etc.) (Muzika, 2005).

A jak vypadal další vývoj latinky? Z první abecedy se různým užíváním časem vyjevily nové funkční prvky a vznikly i nové podoby písma, zjednodušeně slovy Menharta „základní tvary latinského písma jsou kapitálky, čili velká písmena, z nichž byly odvozeny znaky malých písmen.“ (Menhart, 1981, s. 40). Postupným vývojem se tak objevují neznámější podoby latinského písma, které daly časem vzniknout standardizované podobě latinky a jejich písenných sad. Marečková nabízí přehledné dělení vývoje do 5 období:

- 1) **archaické** (od počátku písma do 2 stol. př. n. l.) → 2) **římské**, antické (2. – 5. stol.) → 3) **románské**, středověké rané (5. – 12. stol.) → 4) **gotické**, pozdní (12. – 15. stol.) → 5) **humanistické/novogotické**, novověké (15. stol. až do současnosti) •

Další badatelé (jako třeba Muzika (2005), Průšová (2017) či Menhart (1981)) dělí toto schéma velmi podobně. Je však třeba uvést, že období se mezi sebou prolínají (vrcholná forma písma různě přesahuje svou dobu) a každé období zahrnuje několik užívaných forem písma, které se mohly vyvíjet paralelně – nejde je tak snadno oddělovat a řadit. Ovšem z dochovaných památek a rozšíření užívání lze odvodit jistou posloupnost.

1) Archaické období: výše uvedený popis archaickélatinky.

První zápisy a podoba písma nebyly z dnešního pohledu úhledné ani normalizované, ani směr vedení písma nebyl jednotný, avšak díky měnícím se rysům písma či jejich otáčení máme jasnější představu o vývoji latinky. Zachované texty a jejich znaky „byly kresleny, přesněji tesány neupravenou čarou stejné síly a nelze na nich určit žádné pravidelnosti v proporcích nebo tvarech.“ (Průšová, 2017, s. 91). Jak říká Muzika (2005), konstrukce latinského písma měla velký výtvarný potenciál, ale jeho naplnění trvalo celá staletí.

2) Římské období: doba vzniku vzorové podoby latinského písma; římské období se prolíná s archaickým a v něm vzniklá písma udávají podobu všem následujícím obdobím

Římské písmo monumentální (užívané: od 4. století př. n. l. prakticky až do současnosti) známé jako písmo nápisové, je významným mezníkem vývoje latinky. Vyvíjí se od 4. století př. n. l. a v jeho nejdokonalejší podobě jej známe z 1. století n. l., kdy je zcela zafixována konstrukce písmen a jejich prostorová proporčnost. U tohoto písma se poprvé objevují serify a jasné rozlišování ductu. Dle Průšové „dovršuje celý předchozí vývoj od písma fénického, přes řecké, etruské až po latinku archaickou. Je počátkem dalších linkových tvarů, které beze zbytku vznikly odvozením z římského písma monumentálního.“ (Průšová, 2017, s. 97).

Často se z římských písem uvádí jako první, jelikož jej nalézáme na nejstarších dochovaných památkách – ty ovšem vytrvaly díky užitému materiálu (Muzika, 2005).

(příloha: římské písmo monumentální, Průšová, č. 4)

Římské písmo dokumentární a knižní (u: spolu s nápisovým od 4. století př. n. l., po 11. století n. l.) jsou rukou psané podoby *monumentálního* písma – a většina badatelů se shoduje, že tato písma musela existovat paralelně (předpokládá se, že pro tesané písmo se musela malovat předloha i, že psané písmo přejímalo vzor od písma tesaného apod.)

Dokumentární písmo známé pod názvem *scriptura actularia* (rychlé, pohyblivé) bylo nejčastěji užíváno pro texty většího rozsahu pro širší veřejnost. Písmo se používalo nejčastěji pro vyhlášky obce nebo třeba jako reklama (gladiátorské zápasy, poptávky a nabídky, apod.). Psalo se tak na různé materiály (omítku, tabule, sloupy) a jeho zápis, který měl proveden rychleji a tedy ne příliš plánovaně, se tomu musel přizpůsobit (buď malba štětcem černou či červenou barvou nebo tesání) – znaky tak mohly být různě vysoké, šířka tahu nestejná (Muzika, 2005). Takové písmo pak předvedlo úpravu velikosti znaků pro knižní písmo.

Knižní písmo je tedy přímo upraveno pro potřeby ruky písaře a dělí se na dvě podoby:

- a) kapitála **quadrata** (kvadrátní) nejbližší přepis vzorového dokumentárního písma

b) kapitála **rustika** (tzv. rustická – *venkovská, lehká*) běžně užívaná ve spisech raného středověku (zběžnější a užší pro potřeby textu) a jde o jasně kaligraficky vyvedené písmo (Menhart, 1981).

Římské písmo kurzivní (u: 1. století př. n. l., až 6. století n. l.) je zběžně psané písmo, které se dochovalo v mnoha podobách (mnoho nesourodých památek). Z podoby památek je znát, že se jejich autoři snažili napodobit vzor dokumentárního či knižního písma, avšak písmo ještě více přizpůsobili materiálu, obsahu sdělení a rychlosti zápisu – to vedlo ke zkosení a disproporčnosti písma (někdy až k nečitelnosti). Význam *kurzivního písma* obecně spočívá v tom, že se používalo v nejhojnějším množství a formovalo tedy nejvíce písem. Značná proměna tvarů *římského kurzivního písma* tak vytvořila prostor pro vznik řady písem:

Staršířímskákurzíva (užívaná do 3. stol.) je listinné písmo kapitáلكové podoby a užívala se při potřebě násobně množit texty. Ve velkém počtu vyvedených se začaly významně měnit tvary kapitáلكových písmen (např. u B, D, R);

Vývoj římského kurzivního písma značně přesahuje do románského období a poslouží tak svými prvky řady středověkých písem (Pátková, 2008).

3) Románské období: nové směry upadajícího latinského písma po přesunu kultury mimo již zanikající Římskou říši; navazuje zde vývoj kurzivního a unciálního písma

Románské písmo byl soubor několika majuskulových podob latinky – pro jejich obecné pojmenování i pro nápisové písmo se užívá název **románská smíšená majuskula**. Písma vznikala na nových západních (latinu primárně neužívajících) územích, kam se neregulovaně šířilo křesťanství a jeho písemnictví. Vulgární latina se zde mísila s různými jazyky, především *románskými*. Podoby písmen mohly být vzdálené (i nečitelné), písma jsou proto v některých případech označována jako úpadková.

Unciála je knižní okrouhlé široce psané knižní písmo kapitálek, které se vyvíjí z prvků římské kurzivy, na kterou navazuje ve 4. století díky užívání pergamenu; objevují se při ní nové tvary písmen (typické A, E, D, M), které se velmi blíží těm dnešním; často se užívá v náboženských knihách⁸ (až do 8. století) a je velmi estetická;

Mladšířímskákurzíva listinné písmo kombinuje prvky *starší kurzivy* a *unciály* – užívá se od 5. do 7. století, objevuje se navazování písmem a výraznější dotahy, které později povedou k jasné čtyřlinkové osnově pro zápis prvních minusek (např. u A, M, G);

Polounciála knižní písmo, které užívá prvky *mladší kurzivy* a *unciály*; jedná se o majuskulní knižní písmo s některými minuskovými a unciálními písmeny. Užívá se mezi 5. až 9. stoletím, především jako inzulární písmo na Britských ostrovech a v Irsku (Marečková, 2005).

(příloha: proměna verzáلكových tvarů písmen v minuskové, Průšová, č. 5)

Národní písma jsou především knižní románská písma specifických oblastí (Franská říše, Itálie, Španělsko) ze 7. až 12. století; tato písma se vyvíjela v kláštřech, kde s nimi pracoval vzdělaný klér – díky tomu jsou mezi písmy značné rozdíly. Neodmyslitelnou *odchylkou* je zmíněné dění v Irsku, kde působila původně nepočetná misie, jež neměla žádné pojitko s Římskou říšou, a přesto tamní mniši vytříbili polounciálu do krásné ornamentální formy, která nejen neměla obdoby, ale dodnes ji obdivuje celá Evropa (Pátková, 2008). Příklady dalších písem: *merovejské písmo* z Franské říše; *vizigótské* ze Španělska; papežská *kuriála* (písmo papežské kanceláře) v Římě; aj

Karolínská minuskula (*karolina*) je knižním *i* listinným písmem. Je jednou z nejznámějších písem latinky díky jeho rozšíření v užívání a tvarovou dokonalost – „...*lze ho považovat za univerzální písmo této kultury.*“ (Pátková, 2008, s. 85); vznikala během 8. století při dvoře

⁸ Unciálou je zapsaný zlomek evangelia sv. Marka, který dovezl Karel IV na české území z Itálie.

franského krále⁹, a to řízenou úpravou a kombinací znaků písem *římských kurzív*, papežské *kuriály*, *unciály* a *polounciály* (písmena již byla příliš rozdílná – proto došlo k jejich sjednocení, tvary byly upraveny pro lepší čitelnost, byla zavedena nová interpunkční znaménka a objevuje se tečka nad **i**), na konci století se za vlády jejího jmenovce Karla Velikého objevuje její ustálená forma.

Karolina se postupně šířila jako norma do písařských kanceláří a skriptorií, vytrácí se až s novým slohovým stylem v průběhu 12. století. Z období jejího užívání se zachovalo násobně více textů než v minulosti, byla totiž užívána pro šíření křesťanství a jeho liturgie – používala se pro revizní přepisy starých a chybných náboženských textů (Průšová, 2017).

Diplomatická minuskula listinné písmo vzniklé kombinací a úpravou *římských kurzivních* písem a *karolinské minuskuly* – užívalo se v kancelářích pro diplomatické a příbuzné písemnosti. Díky jeho písem byly velmi protáhlé a dotahy zdobené (později se objevuje ve formě *mřížového písma*, které uvádí a zdobí hlavičky listin¹⁰)

4) Gotické období: vrcholného středověku vzniká v oblasti dnešní severní Francie, kde byla kontinentální karolina ovlivněna písmem Britských ostrovů, přičemž probíhají první vlny *laicizace písma* (se zakládáním univerzit a jejím chodem se šíří a unifikuje písmo; a tím vzrůstá i počet písemností) a objevují se nové *psací materiály* (novým způsobem *nesymetricky* – *šikmě a ploše* seříznutý psací brk a papír). Pro potřeby delších a početnějších záznamů a možnostem materiálů se tak **karolinské** dobře čitelné minuskulní znaky *zužují ... „začínají lámat a proplétat, velký důraz je kladen na ornament – přibývá ozdobných hlavic a patek ap.“* (Hájek, 1995, první list kapitoly II.). V tomto období také dochází k výraznému oddělování knižního a užitkového písma, jelikož se užitým písmem odlišovaly druhy písemností a i z důvodu že se v písmu opět objevují *kurzivní* prvky, které nejsou při užívání *karoliny* doložené. V průběhu 12. i 13. století je písmo poměrně jednotné, v polovině 13. století se objevuje typické *(za)lámání* písma a specifické lokální úpravy (Pátková, 2008).

Gotika je nejbohatším obdobím, co se podob latinského písma týče. Knižní písmo přináší mistrně zpracované kodexy, z nichž jsou některé pravými uměleckými díly, gotické listinné písmo už není využíváno pouze v kancelářích, ale šíří se i mezi obyvatelstvo. Gotická písma mají značný význam pro českou kulturu – náleží jim většina české literatury a písemných památek až do začátku 19. století (Průšová, 2017).

Ač je jeho písmo pro zápis poměrně složité, zdárně se šíří, jelikož rozrůstající se společnost užívání písma vyžaduje – „*Právě v gotice je zřetelně vidět, jak písmo odráží konkrétní potřeby doby*“ (Průšová, 2017, s. 125) Kdy se rozvíjí umění a trh, zvětšují se města, zakládají se univerzity a množí školy, písaři získávají víc soukromých zakázek, píše se i v národních jazycích apod.

Zajímavým přínosem tohoto období bylo, již od 12. století, jasné oddělování **VELKÝCH** (verzálkových) a **malých** (minuskových) písmen. Verzálky vznikaly zvětšením a úpravou minusek či zařazováním kapitálek do minuskulního textu (Hájek, 1995).

Nápisová písma nejsou tolik rozšířena jako písma knižní a listinná, užívá se římské monumentální písmo či se navazuje na předchozí nápisovou podobu s menší úpravou písmen – buď v podobě **románsko-gotickémíšenémajuskuly** nebo čistší **gotickénápisovémajuskuly**.

Rozsah **knižních písem** je značně širší – písma jsou majuskulní i minuskulní: Některá **majuskulní** opět kombinují románskou a gotickou podobu znaků (**románsko-gotickémíšená majuskula** z 11. století; **gotická knižní majuskula kreslená** z 12. století, s velmi výrazným duktem, který musel být *dokreslován*); jiná mají různé **ornamentální** podoby majuskul; nebo

⁹ Dle badatelů je možné, že písmo *karolina* vzniklo ve více vzdělaneckých centrech najednou jako dokonalá forma dobových minuskulních písem a existovala již za života předchozího krále Pipina Krátkého

¹⁰ Například v listině knížete Soběslava z počátku 12. století

jsou stylově čistší (*Gotická knižní majuskula psaná* ze 13. a 14. století s ostrými úhly a smyčkami).

Gotické minuskuly jsou hlavními písmi dobového písařství – šíří se v nákladných iluminovaných opisech i v opisech levnějších laických či studentských. Vyvíjí se od konce 12. století, a její podoby zrcadlí dobovou architekturu (jako třeba *gotická knižní minuskula* a její obdoby): vysoká a úzká písmena s dozdobenými dřiky, „*převaha svislých tahů, ostré oblouky a úhly, lomené dřiků písmen a odlišení tahů stínových a vlasových*“ (Marečková, 2005, s. 25).

Textura, knižní písmo považované za první ryze gotické, se vyvíjí ve 14. století. V proměnách se ukazuje gotické *zalamování*: *oblá, lomená, seříznutá a čtvercová*¹¹

Rotunda je oblým a širokým severoitalským písmem z přelomu 12. a 13. století; je také vrcholnou formou knižního písma – ukázalo se na ní, že se i strohý gotický sloh a písmo uměly přizpůsobit regionálním a uměleckým tendencím prostředí (Pátková, 2008).

(příloha: podoby textury, Průšová, č. 6)

Listinná písma jsou nejširším souborem gotických písem, protože kurzívy gotické a gotického typu ovlivnily mnohá mladší písma. Kurzívní obdoba písma se díky růstu vzdělanosti rozvíjela stejně dobře jako písma knižní, první ucelená forma se objevuje už ve 13. století a se zavedením papíru jako psací látky se velmi rychle šíří a proměňuje (dle potřeb obchodních, úředních i literárních textů).

Některá listinná písma opět dosáhla takové kvality, že překročila svůj rámeček a stala se knižními. Tento fakt je významný pro mnoho národů Evropy i pro české území – vyvinuly se *bastardy*.

Bastarda byla kurzívním listinným i knižním písmem gotické minuskuly – její název vyplývá právě z *křížení* kaligrafických knižních prvků s prvky kurzívními. Byla dobře čitelná a její znaky se zapisovaly odděleně, což umožnilo jí vyvádět i kaligraficky.

Tato gotická kurzíva se často, díky svému širokému způsobu využití, stala předlohou pro první tištěné písmo daného národa, běžně se totiž užívala pro texty a literaturu psanou národním jazykem. A další vývoj gotické kurzívy probíhal mimo tisk – písmena *bastard* se velmi dobře zapisovala jednotažně a působila velmi esteticky. To i v následujícím období podněcovalo vznik dalších a dalších odvozených písem *gotického typu*, které se v krasopisné *dekorativní* podobě, užívala jako kancelářská písma a běžná užitková písma (například německý *kurent* dlouho užívaný v i u nás) (Průšová, 2017).

Avšak ač je gotické období nejbohatší na podoby latinského písma, je označováno jako *slepá ulička* vývoje: Gotika je jako sloh považována za jediný svého druhu, jenž nebyl navázán na římské (antické) vlivy. Ač byla jeho písma nádherná, nebylo možné je nadále rozvíjet – jak píše Hájek, jsou lomená písma a jmenovitě nově užívané verzálky lomených písem na čtení nejobtížnější, v jejich podobě se projevu zdobnost i strohost gotického slohu (jež se neohlíží na světské potřeby). Po vyčerpání gotického slohu nebylo z pohledu Birnbauma *kam se vrátit* – s nástupem renesance a knihtisku tak společnost navázala na předchozí funkční a čitelnější karolinská písma románské (římské) doby. Sice se formy lomeného písma dlouho užívaly v tisku zaalpského prostoru, ale globalizační sjednocování písma podněcené humanismem již nepřežila (Hájek, 1995).

5) Humanistické/novogotické období: toto období souvisí s především s vynálezem knihtisku a tedy s **písmy tiskovými** (viz níže – v *Konec kultury rukou psaného písma v Evropě?*).

Přesto nám je z předcházejícího odstavce jasné, že tisková písma měla svůj rukou psaný vzor. Ten záleží na místním historickém vývoji:

¹¹ *Textury* se poté stávají listinnými písmi, *textura čtvercová* díky své dokonalosti dokonce písmem nápisovým a později se stala předlohou prvních evropských tiskových písem (obdobně je tomu v Itálii u *rotundy*)

Novogotické zaalpské oblasti pokračují písmý gotického typu, která používají pro nápisová, knižní i listinná písma. K běžnému zápisu se užívají místní bastardy, které také dávají tvar prvním tiskovým písmům – dokud je nenahradí jednotná německá (lze ji nazývat i národní) bastarda **švabach** (kterou se dlouho píše i tiskne i na našem území) či pozdější úzká a úsporná **fraktura** (vycházející z textury). Tato písma jednotného stylu slouží i jako knižní a nápisová.

V kurzívě se rozvíjí i mnohá kancelářská písma mezi něž patří později běžně užívaný **kurent** – nakloněné jednotažné písmo vzniklé z bastardy, s navazujícími elegantními znaky (Marečková, 2005).

Zvláštní postavení zde mají i podoby písma užívané při *Českém národním obrození*. Jak píše Macura, místní vzdělaná elita pracovala na pozvednutí *českého jazyka* a snažila se vymanit České země z německého vlivu. Písemnosti své práce však nechtěli tisknout *německým písmem* (které v tiskárnách převažovalo), používalo se proto mnohem více ladnějšího rukou psaného písma¹² a vznikala zde mnohá a různorodá díla, v jemnějších podobách *kurentu* a dalších kurzív (Macura, 1995).

V Itálii, **humanistickém** centru, již delší dobu probíhá zcela jiný vývoj – narůstá odpor vůči severským germánským vlivům a zvedá se zájem o vlastní historii (antický Řím).

Stále se zde vedlo **rotundě**, ale při dohledávání starých antických spisů a jejich písma se však lidé dopátrali především k dílům, jež byla za doby Karla Velikého revidovaná a přepsána **karolinou** – tato minuskule se tak stávala **knižním** vzorem pro **humanistickou minuskuly** (či v kombinaci s gotickým stylem i krásnou **minuskuly renesanční**).

Nápisová písma se v Itálii dochovala na mnoha památkách, jako vzor pro **renesanční nápisové majuskulní** písmo tak posloužilo **římské monumentální** (dokonalost jeho tvarů pak byla umělecky geometrizována a vykreslována pomocí nových psacích materiálů).

Jasný vzor pro **listiny** a nejběžněji užívanou **kurzivu** však chyběl, bylo jej tak třeba vytvořit – postupně se tak měnil zápis **knižní humanistické minuskule**, která se zapisovala v **kurzívni** podobě, tedy zběžněji a výrazně nakloněná doprava (Průšová, 2017).

Psaná podoba se tohoto písma se objevuje i u nás, v písmu některých kněžských písemností. Místní kněží se stále dostávali do kontaktu s těmi italskými a z papežské kanceláře přicházeli texty psané **kuriárou** a **humanistickou kurzívou**.

Humanistická písma se poté objevují i jako **sazečské vzory** a šíří se po Evropě. Nakonec se v různých dekádách 20. století **stávají převažujícími písemnými vzory** ve všech oblastech užívání – dali i základ vzoru dnešního rukou psaného písma. (Marečková, 2005).

2. 2. 2. Latinské písmo na českém území

Éra místního primárního užívání latinského písma následuje až po hlaholské etapě¹³, latinka se však na českém území musela objevit již v 9. století (i dříve) s prvními misijními výpravami ze západu – kdy se zde jako první písma mohly vyskytnout franská **karolina** či **ostrovní písma** iroskotské misie.

Od 9. až do 12. století bylo písmo především v moci církve, první zdejší (bohužel nedochované) texty tomu odpovídaly – byly liturgické (hlaholské i latinské) a církevně správní povahy (místní i centrální).

Poté se v období mezi 13. až koncem 15. století i na českém území objevuje Evropou postupující laicizace písemnictví a tím i užívání gotického písma. Vývoj písma této doby má svá paleografická specifika, kdy je kladen důraz na nové prvky objevující se u proměn původně knižní **gotické minuskule**: 13. století se nese ve znamení přechodu ke gotickému písmu; ve 14. století vznikají ucelená **česky** psaná díla a v době vzniku *Pražské univerzity* se celkově dobře

¹² U Josefa Dobrovského se setkáváme s prvními českými náznaky paleografické kritiky textu (uncialního zlomku *evangelia sv. Marka*) (Hlaváček, Kašpar, Nový, 2002)

¹³ Dalo by se říci, čistě z definice, že zde hlaholská soustava sehrála jakousi roli nelatinkového *národního písma*.

daří literatuře a písemnostem; 15. století je obdobím husitů, ve kterém dochází k útlumu vytváření děl, avšak zformuje se krásná a nejsložitější forma české bastardy, přičemž jedna z jejích podob dá na konci vzor písmu českých prvotisků.

Latinka v 9. – 12. století, tedy přechod od hlaholice k latince v době karoliny

První osoby, jež zde již v 10. století za existence knížectví Velké Moravy latinkou psaly, musely užívat některé z dobových písem knižních a kurzivních. Je tedy velmi pravděpodobné užívání *karoliny* či jejích ne příliš vzdálených románských předchůdců a také výskyt diplomatických textů psaných papežskou *kuriálou* (ovšem její podoba už v dané době také podléhala karolině). Avšak dokud nezaniklo Moravské knížectví, se svou slovansko-hlaholskou kulturou a orientací k východnímu centru křesťanství, konkurovaly významně staroslovanské písemnosti těm latinským.

Jak píše Večerka (2010), bylo po Velké Moravě knížectví následující *České knížectví* nakloněno biskupství v *bavorském* Řezně (snad už kníže Václav k sobě zval především západní učence). Trvalo však dlouho, než se místní církve začala plně orientovat k západnímu centru křesťanství a jeho písmu. Roku 973 sice došlo k založení *pražského biskupství*, ale hned druhým českým biskupem byl svatý Vojtěch, který svým dílem pomohl k založení *Sázavského kláštera*.

Jasným momentem vítězství *latinského* písma nad tím *hlaholským* bylo rozdělení křesťanské církve. K němu se začalo schylovat již od 9. století, když se začali rozcházet dogmatické a obřadní přístupy Západního Říma a Východní Byzance. Podníceno dobovou politickou situací došlo k *velkému schizmatu*, slovy Večerky: „*Tyto ideové a politické střety vedly v polovině 11. století (1054) k definitivnímu rozkolu mezi církevním Východem a Západem, nazývanému „velké církevní schizma“.* V souvislosti s touto situací sílily snahy papežské kurie o udržení přísné církevní jednoty organizační, dogmatické, kultovní i jazykové.“ (Večerka, 2010, s. 34).

Místní slovanský jazyk se svým písmem tak byly postupně oddělovány od náboženských textů (až na výše zmíněnou krátkou Sázavskou a Emauzskou etapu) a po mnohých vnitřních zvratech (např. neúspěšných bojích s polskými knížaty), převzala na přelomu 11. a 12. století církve východofranské *Svaté říše římské* písemnictví a jeho výklad plně do svých (*latinských*) rukou.

Starší období samotného užívání latinky (u nás přelom raného a pozdního středověku) je na našem území doloženo asi 700 dochovanými texty v podobě zlomků¹⁴ i celých děl (Havel, 2018). V období 9. a 10. století se českým územím pomalu šíří křesťanství, vytváří se zde a fixuje oblastní církevní správa.

Důležitým artefaktem šířícího se křesťanství jsou liturgické knihy, díky kterým provádí bohoslužby, ale i školí klerici. Knihy jsou tak buď přinášeny z církevně starších latinských oblastí (z částí dnešního Německa, Itálie či Francie i Anglie) nebo jsou *přenášeny*, tedy kněží si je na určitou dobu zapůjčí a opíší pro potřeby své instituce a pak je navrátí nebo posílají dále. Důležitým prvkem této doby je také cestování mladých kleriků na vyučení do cizích zemí (nejčastěji do již zmíněných; a s cestami spojené putování knih či jejich nakupování v cizině). Putování knih i vyučení vyžaduje schopnost *dorozumět se i psát latinsky*.

Až později v 11. století po vzniku pražské diecéze (973) vznikají první písařské dílny, které píší (tedy překládají, opisují či revidují) latinsky. První písařské dílny vznikaly především v blízkosti biskupství a i z tohoto důvodu byly ovlivněny dobovými písmi – knihy se tedy zapisovaly především *románskými* písmi (objevují se majuskulní i minuskulní písma) v čele s proměnlivou, ale především Bavorskem ovlivněnou obdobou *karoliny*. V listinách (hojně užívaných až ve 12. století) se objevuje knižní *karolina* a *diplomatická minuskula*. Na přelomu 12. a 13. století se objevují i listiny s prvními gotickými prvky písma (Pátková, 2008).

¹⁴ Zlomky textů jsou dodnes nacházeny i z jiných období – často se zachovávají díky tomu, že byly užity jako materiál pro další písemnost (buď jsou jasnými palimpsesty či mohou být třeba výztuží vazby a desek knihy).

Nejvíce vznikajících textů je liturgické povahy, v oblibě jsou však i legendy o životech světců, objevují se i první kroniky. A co se zaznamenávání českého jazyka týče, tak ten především zůstává v ústní lidové slovesnosti, ale již v průběhu 12. století se v různých písemnostech objevují glosy a přípisky psané dobovou češtinou.

Havel (2018) uvádí, že lze předpokládat vytváření písemností prakticky v jakémkoli významnějším duchovním středisku dané doby (i menší kostel má základní liturgické knihy a klér je občas doplňuje o vpisy jmen apod.), avšak ve svém výčtu uvádí 2 hlavní písařské dílny (školy), které tvoří díla soustavně v období 11., 12. a části 13. století. Jsou jimi: *Břevnov*; a dílna *Hradiska u Olomouce* (spolupracující s Olomouckým biskupstvím).

Na *Břevnově* (snad nedlouho po jeho založení v roce 993) založena snad první česká písařská dílna, kde jako v řádném benediktinském klášteře fungovaly pohromadě knihovna i skriptorium. V románském majuskulním písmě zde byl, vedle mnoha dalších děl, vytvořen ***KorunovačnievangelistářkráleVratislava*** (*Kodex vyšehradský*) z 11. století.

Dílna *Hradiska u Olomouce*, která patřila pod sídlo moravského biskupa v Olomouci, byla skriptorium na území Moravy. Z prací hlavního kaligrafa a jeho písařů můžeme jmenovat krásné dílo ***Olomoucké horologium*** z první poloviny 12. století, kde se objevuje románská unciála i karolina (Havel, 2018).

Ještě další významnou dílnou, kterou Havel (2018) uvádí je i dílna při Pražském kostele pražského biskupství, kde byla snad na začátku 11. století zavedena škola a tedy i *výuka* písma. Díky textům, které dílna od biskupství získávala, opisovala je a uchovávala, mohla vzniknout pro českou historii zásadní památka této doby – vznikla zde krásná kniha o dějinách Čechů tzv. ***Kosmovakronika česká***, kterou sestavil pražský děkan Kosmas.

V této kronice je dle Večerky jasně vidět konečné potlačení staroslověnské minulosti. Autor této významné kroniky totiž dílo sestavil ještě během 12. století, kdy stále existovaly či byly ničeny slovanské písemnosti. Nám známý *karolinský* přepis ze 13. století však o této etapě staroslověnského písemnictví zmiňuje jedinou informaci – *zákaz* užívání slovanského církevního jazyka (Večerka, 2010).

Dalšími s českým územím spojenými rukopisy (ne vždy jasného původu) jsou například:

- ❖ první zde držený rukopisný opis legendy o sv. Václavovi – ***Kodex Wolfenbüttelský***, který byl před rokem 1006 vyveden v *karolině* na zakázku Emmy, vdovy Boleslava II.
- ❖ různé diplomatické listiny (např. ***zakládací listina litoměřické kapituly*** z 11. století)
- ❖ nejstarší kazatelská kniha psaná *karolinou* ***Opatovický homiliář*** z poloviny 12. století
- ❖ opis Augustinova ***De civitate Dei*** také psaný *karolinou* a vytvořený snad ve skriptoriu Strahovského kláštera v polovině 12. století
- ❖ či ***Ostrovský žaltář*** z přelomu 12. a 13. století, opět psaný obdobou *karoliny*, jehož původ snad náleží klášteru Ostrova u Davle nebo klášteru sv. Jiří na Pražském hradě (kde první opisy prováděli ženy, avšak tato práce je z doby pozdější).

V jednotlivých dílech je tedy vidět, že v tomto období je písmo poměrně nesourodé, ač má společný základ v *karolině* a dalších románských písmech. Zato následující období až ohromuje svou stylovou jednotností při velkém množství písařů a užívaných písem – gotické období je významné nejen pro českou historii, ale i obdobím, kdy Česko přispělo latinkovému světu *vlastním* krásným písmem.

Latinka 13. a 14. století, tedy gotizace písma

Během 13. a 14. století za vlády posledních Přemyslovců a Lucemburků probíhá politický a hospodářský rozkvět. Jde o poměrně klidnou dobu, ze které se dochovalo oproti předchozímu období mnohem více písemností a zlomků – přibývalo nejen duchovních a jiných literárních textů, ale i písemnosti úřední povahy (Kopecký, 1978). Úřední písemnosti sloužily potřebám rozrůstajícího se měšťanstva, přičemž přímo ve městech vznikají nové *městské* školy, které vyučují další (i neprofesionální) písaře. Dochází tedy k oddělování knižního a běžného či

kancelářského písma, přičemž knihy se orientují ke krásné *gotické minuskule* a běžné písemnosti se zapisují *gotickou kurzívou*.

Knižní písmo 13. století postupně přebírá gotickou podobu, kdy je z důvodu požadavku většího množství písemností psáno těsněji a úsporněji a postupně se blíží krásné podobě *gotické minuskuly*. Kanceláře se až do poloviny 13. století drží diplomatické minuskuly, později při větším množství písemností (které začnou oproti opisu vytvářet) přechází k písmu s gotickými a kurzivními prvky¹⁵ – opouští dříve užívaná složitá knižní a diplomatická písma a vytváří se nové tvarově zjednodušené a sjednocené podoby písmen abecedy (například nové vidlicové *r* či jednobříškové *a*) a opět se znaky pro potřebu rychlého zápisu naklání a uvnitř slov na sebe jasněji navazují. Vyvíjí se menší oblé písmo se smyčkami dříků, které sahají i pod základní linku zápisu – síla jeho tahu a náročnost provedení znaků záleží na pečlivosti písaře (Pátková, 2008).

Kancelářské i jiné písemnosti při pražském a olomouckém biskupství se více drží podoby knižního písma a písemnosti jsou psány krásným těsným písmem s výrazným střídáním síly tahu a lánaným písmem. Břevnovská dílna postupně přechází od knižních karolinských tvarů písma k těm gotickým, stejně tak další řeholní řády, které přicházely v období 13. století, také využívají spíše knižních podob gotického písma (Pátková, 2008).

V tomto období se také značně rozšiřuje kazatelství a s ním spojené *řečnictví*. Opisují se a vznikají tak nová díla i s užitím českého jazyka. Inspirováni Kosmasem vytváří písaři nový oblíbený žánr – *kroniky*.

- ❖ Například na konci 13. století byla dobovým jazykem sepsána báseň s pro-česky zabarvenými prvky kroniky *Alexandreis*, *gotická minuskula*.
- ❖ V první čtvrtině 14. století vznikla *Dalimilova kronika*, jejíž autor se určitě inspiroval *Kosmovou kronikou*. Dílo je také napsáno gotickou minuskulou ve verších v *českém literárním jazyce* (Kopecký, 1978).

Zajímavým písmovým prvkem přelomu 13. a 14. století je ražba *Pražského groše*, ten se razil od roku 1300 a z obou stran ho zdobila *gotická majuskule*. Vzhled mince a její písmo bylo pravděpodobně ovlivněno spoluprací Václava II. s *italskými* bankéři, kteří mu pomáhali s mincovní reformou.

Jinými známými rukopisy jsou například: 9 liturgických rukopisů darovaných cisterciáckému *Starobrněnskému klášteru* jeho zakladatelkou královnou Eliškou Rejčskou, či díla vznikající v dříve zmíněném klášteře *sv. Jiří na Pražském hradě* (například *Pasionál abatyše Kunhuty* psaný krásnou podobou knižní gotické minuskuly, z počátku 14. století) – přičemž dílna kláštera *sv. Jiří* se v této době stává významným skriptoriem.

V první polovině 14. století je pražské biskupství povýšeno na arcibiskupství a za doby vlády Karla IV¹⁶. dochází k výraznému rozkvětu literatury a písemností. V roce 1348 je založena první univerzita – Pražská univerzita (což vede k vývoji i nižších městských škol, kde pro potřeby univerzity a měšťanstva začínají žáky vedle psaní učit nezbytné dovednosti). V prostředí univerzity se objevuje množství cizích rukopisů, jejichž kolováním se i na mezinárodním měřítku gotické písmo stále více sjednocuje, ale vzniká zde i *vlastní tvorba* (odborná literatura, *Klaretovy*¹⁷ slovníky, liturgie i laiky psaná beletrie – z níž se dochovaly některé zlidovělé písně).

Od 14. století také narůstá počet soukromých knihoven. Ty se přidávají k (nyní slábnoucím) církevním a univerzitním knihovnám a schraňují mnohé české písemnosti. V Praze i jinde na českém území se objevují na skriptoriích nezávislí písaři a díky rozvoji laické

¹⁵ Krátce a ne příliš často užívaným písmem je česká *Notula*, která kombinuje gotické minuskulní písmo a kurzivní prvky. Bylo to velmi drobné písmo užívané pro zápis poznámek.

¹⁶ Sám král Karel IV. sepsal několik písemností – nejznámější je autobiografie *Vita Caroli*.

¹⁷ Mistr Klaret (mistr Pražské univerzity), učenec a písař 14. století, kanovník katedrály svatého Víta

literatury vzniká v *gotické minuskule* (a jejích zběžnějších variantách) i mnoho překladů a opisů rytířských románů, legend, satiry, her a poezie i milostná lyrika – kvalita provedení (od *gotické minuskuly* po *běžné gotické kurzivní písmo*) a téma těchto děl jsou ve feudální společnosti jasně určeny společenským postavením jejich autora (Kopecký, 1978). Od druhé poloviny 14. století postupně proniká do knih, z rukou vysoce postavených vzdělanců při Pražské univerzitě, *kurzivní písmo*, které umožní vznik dále rozvíjené knižní podobě *bastardy*.

Důležitým bodem konce 14. století jsou první písemné snahy o filozofické výklady Bible (autoři jsou často označováni jako Husovi předchůdci, jejich práce výrazně pomohla dění v 15. století). Například *Klementinský kodex* z roku 1376 od Tomáše Štítného, kde se objevují motivy obrany českého jazyka a národa v jeho sociálním uspořádání.

Zcela jinou biblickou písemností závěru 14. století *Bible Václava IV.*, velmi nákladný německy psaný a iluminovaný rukopis vyvedený českou *plaménkovou texturou* – jedná se o formu *gotické minuskuly* „...typickým znakem jsou jemné hrotité výběžky na koncích dřívků a ve zlomu některých oblouků...“ (Pátková, 2008, s. 114).

15. století, tedy husité a vrchol rukou psaného gotického písma

15. století je na českém území neopominutelně spjato s dobou husitství a husitských válek vedoucích k obrazoborectví a ničení klášterů s jejich písařskými dílnami. Husitství je tak vnímáno jako období úpadku písma, ovšem opak je pravdou – v této době vznikaly jedny z nejkrásnějších iluminovaných rukopisů kodexů a mezi samotnými husity kolovaly a vznikaly mnohé organizační, propagační či ideologické písemnosti psané důkladně i zběžně.

Kopecký (1978) označuje husitství za *sociální hnutí*, tedy snahu o proměnu společnosti *pomocí náboženskou formy*, kdy mohly s určitým omezením kolovat i vznikat náboženské i prozaické texty. Během husitství se významně rozvíjel místní *český jazyk*. Objevují se písemnosti, které jej obhajují a rozšiřují. V tomto duchu (pravděpodobně) *Jan Hus* stvořil dílo *Orthographia Bohemica* (*Český pravopis*, psaný *gotickým kurzivním písmem*), kde jsou podávány návrhy na změny původního pravopisu českého jazyka na *spřežkové psaní* (tedy slučování grafémů pro jeden foném) a užívání nové diakritiky (tzv. *nabodenička* – zvuk měkčící tečka, jež je dnešním háčkem; a zvuk prodlužující tenká čárka, která má dnes stejnou funkci).

V průběhu první poloviny 15. století probíhá značný trh s knihami a písemnostmi, navazující na dění 14. století i přiřízený válečným stavem (kdy bylo prodávání rukopisů a z nich utržených peněz jedním ze způsobů přežití). Na různých místech prodávané knihy se nám přesto dochovaly díky konsolidaci po období válek, kdy se díla ukládala do stávajících a nových knihoven klášterů, obnovené knihovny Pražské univerzity i soukromých sbírek; či se opisovala (například Třeboňským řeholníkem *Oldřichem Křížem z Telče*, který stvořil mnoho prepisů děl latinských i českých předhusitské doby). (Pátková, 2008).

Nejvýraznějším bodem této doby bylo užívání **bastardy** (původně jednoho z *kurzivních* gotických písem) jako písma knižního. I za válečných dob vznikaly v 15. století biblické iluminované a velmi cenově i časově náročné rukopisy kodexů. Zdejší podoba *bastardy* prochází několika stupni uměleckého provedení i způsobů používání, přičemž její vrcholná forma **česká bastarda hrotitá** je jedním ze světově nejkrásnějších gotických písem.

Česká bastarda se vyvinula z místní úpravy *gotické kurzivy* mezi 14. a 15. stoletím.

- Jejím prvním stupněm je husity užívaná zběžná **bastarda oblá** – čitelné písmo pro široké pero, s nízkými oblými písmeny, jež se objevuje v listinách i knihách; později se objevuje její více goticky slohově upravená obměna **bastardalomená**, která se užívala především v knihách i u náročnějších rukopisů; nejpokročilejší podobou, která vyžadovala jednotlivé dokreslování liter a velmi jemné zdobení byla **bastardahrotitá**, ostré písmo se značným střídáním tučných a vlasových tahů, u nějž se hojně objevují tzv. *sloní choboty* (protažené dotahy písma pod základní linku). *Hrotitou bastardou*

uměli psát pouze nejzručnější písaři a užívala se jen v nejnákladnějších kodexech 15. a 16. století. (Prušová, 2017) ●

(příloha: česká bastarda hrotitá, Menhart, č. 7)

Co se týče písma v kancelářích, navazuje 15. století na předchozí užívání. Jen dochází k důkladnějšímu rozřazování písemností na základně užitého písma. Panovnické listiny se drží *gotické minuskule*, významné a důležité texty *bastardy*, nejběžnější a každodenní zápisky užívají *kurzivní* písmo (upravené i velmi zběžné).

Nadále vznikají náboženské i prozaické texty, vynikají mnohé sborníky děl předhusitské doby. Mezi vznikajícími díly se stále objevují i za husitů oblíbené kroniky a nově objevují *cestopisy*. Za vlády Jiřího z Poděbrad vznikají první tiskem vytvořená díla¹⁸ (Kopecký, 1978).

2. 3. Konec kultury rukou psaného písma v Evropě?

Proč dějiny písma a paleografie považují období mezi polovinou 15. a začátkem 16. století za *konec vrcholné éry* rukou psaného písma? Na jednu stranu pro to, že už se nikdy neopakovalo období krásných a mistrovských písemností gotického písma, na druhou stranu pro to, že se objevil duchem *novověký* vynález **knih tisku**. Knih tisk neměl krásné rukou psané písmo nahradit, ale urychlil již probíhající a stále silnější *laicizaci* písařství a (jak již bylo řečeno) rozdělil vývoj latinského (psaného i tiskového) písma na dvě nesourodé větve – *novogotickou*, která se vyvíjela v německy mluvících zemích a tedy i u nás¹⁹; a *humanistickou*, která vznikla na území dnešní Itálie, proto vyhovovala románským národům a šířila se po nich.

Nástup knih tisku

Jelikož v Evropě významně vzrostla populace (síli měšťanstvo) a již se objevily první univerzity, rostl i zájem o vzdělání a jeho zprostředkovatele – knihy.

Již od 12. století se do rozrůstajících klášterů a jejich skriptorií k přepisu (dosud především církevních) děl stále častěji dostávali laici. Tyto nové pracovní síla a vzkvétající univerzity vedly k vytvoření fungujícího knižního trhu, který celý proces laicizace také urychlil. V 15. století tak začínají klášterní a církevní knihovny nahrazovat ty soukromé (šlechtické) a univerzitní. S rostoucí populací roste i byrokracie, písmo je stále více potřeba a v některých velkých městech tak vznikají i písařské cechy.

Staré způsoby distribuce textu (starší druh knih tisku již existoval – byl jím tzv. *dřevotisk* či *deskotisk* byl již od 6. století znám v Číně) již nestačily. Situaci napravil až vynález *evropského knih tisku*, kdy se za pomoci ručního lisu a formy, v níž byly zasazeny jednotlivé litery ze směsi olova a cínu, dalo snadno, rychle a kvalitně vytvořit několik kopií požadovaného textu. Mechanické rozmnožování tisku pomocí sestavování jednotlivých liter vymyslel *Johannes Gensfleisch* ze sídla *Gutenberg* krátce před rokem 1448 (nejstarší exempláře tisku). A když byl knih tisk o 25 let později, bohužel již po smrti Gutenberga, představen *Williamem Caxtonem* v Londýně, začala se odvíjet zcela nová éra písemnictví a knižní kultury v Evropě i ve světě „...to teprve „černé umění“, jak se tiskařskému řemeslu od nepaměti říkalo, uspokojilo rostoucí okruh zájemců o knihy; jen za padesát let od vynálezu knih tisku vyšlo na deset milionů knih.“ (Čapka, Santlerová, 1994, s. 74).

Jak popisuje *Jean* (1994), a my máme podloženo ve vývoji gotického písma, může se zdát, že proplétající se laicizace a knih tisk znamenaly *útlum* vývoje knižních a kurzivních

¹⁸ První tištěnou knihou byla buď *Statuta Arnošta z Pardubic* 1476, Plzeň; či *Kronika trojanská* také z Plzně, za jejíž rok vydání byl považován letopočet 1468, avšak dle moderních výzkumů se zdá, že je až o 10 mladší.

¹⁹ *Hájek* (1995) ve svém ve svém textu nabízí ještě jeden zajímavý význam podoby gotického písma pro české území – zda je možné, že se s ostrovním písmem dostaly do čistě křesťanského gotického písma tvary podobné germánskému runovému písmu? (*Hájek*, 1995) Britská runová písma by historicky mohla být ovlivněna nejen germánským, ale i keltským etnikem. Taková kombinace a kulturní symbolika by pak mohla z části osvětlit výraznou oblibu v zaalpském a českém prostoru – prozatím se však jedná o spekulaci.

písmen latinky. Avšak 1) knihtisk umožnil přístup k písmu širší veřejnosti, přičemž mnozí tiskaři nadále dbali i o jeho estetickou podobu. Najímali si proto rytce (malíře) písmen, kteří odlévali litery tak, aby napodobovaly krásná starší ruční písma. 2) Rukou psané písmo se také nadále užívalo v právních spisech a korespondenci, kde se postupně rozvíjí různé podoby zběžné kurzivních písem (Jean, 1994). 3) A samozřejmě církve nadále učila klér i laiky psanému písmu – schopnost psát byla kultovní záležitostí (krásné písmo, iluminace a čas věnovaný práci sloužily ke kultovnímu poctění Boha a duchovního světa) a bylo také nutností pro vedení místních kronik a různých účelových zápisů (sčítání lidu, zápisy kázání atd.). V rukou psaných textech se stále objevovaly mnohé obměny písma (které vznikaly, když byla ruka písaře příliš zbrklá, ambiciózní nebo unavená) – víme, že zájem se o kaligrafii objevuje již v renesanci a velké obliby dosáhla v Baroku (Průšová, 2017).

Tento vývoj pokračuje až do dnešních dní, kdy máme díky práci všech písařů, knihtiskařů, rytců, umělců i úředníků, možnost učit se kráse latinského kaligrafického i nekaligrafického písma. A máme tak i velké množství tiskových fontů i v našich počítačích.

3. Současná situace psaného písma

Jak je na tom rukou psané písmo dnes? Jak víme, podoba rukou psaného písma se ve vlnách rozvíjela i upadala, avšak schopnost zapisovat rukou nebyla v historii nikdy zcela nahrazena. Dnešní podoba písma je *moderní běžnou kurzívou* a je označována jako *normální duktus*.

Toto písmo historicky navazuje na *humanistickou kurzívu* s (nám i jinak známým) názvem *latinka*. Ta se již od 16. století vyvíjela v Itálii, odkud se šířila přes západní evropské státy, až se v druhé polovině 19. století dostala do českých zemí. Verze latinky z této doby dala vzniknout první a stále užívané normě *jednotázného písma* z roku 1932 (Marečková, 2005).

Normální duktus představuje písmo, u něž bylo schválně odebráno střídání slabých a silných tahů a omezeno užívání ozdobných (krasopisných) prvků jako oblouků a dotahů a bylo tak upraveno pro rychlejší zápis při malé dávce námahy (Čapka, Santlerová, 1994).

Duo autorů pokračuje tvrzením, že dnešní rukou psané písmo je již dlouhodobě kontrolováno pedagogickou obcí, která se však aktivně podílí na jeho (co nejkvalitnějším) udržování. Toto působení má své plusy i minusy – „*Ztráta univerzální, obecně platné estetické formy kaligrafického typu je v soudobé kurzívě vyvážena ziskem v podobě větší volnosti individuálního výrazu písemného projevu každého jednotlivce*“ (Čapka, Santlerová, 1994, s. 82).

Pokud se vrátíme ke zmíněné ideji Jany Průšové (že písmo do určité míry nese pohled na svět z perspektivy svých uživatelů) – nejen latinka, ale i český jazyk a jeho specifický zápis nezanikly. Naopak českému jazyku se stále daří, ve své historii vystřídal mnoho podob zápisu písma a s nynějším přesahem 10 milionů aktivních uživatelů se řadí mezi spisovné evropské úřední jazyky. Výuka rukou psaného písma je stále součástí kurikula na všech základních školách (jak uvádí Průšová (2017) – před zavedením normy bylo do 20. let minulého století běžně vyučováno i formou krasopisu).

Po ukončení vzdělání se psané písmo uplatňuje především pro praktické osobní využití, tedy pro všední zápisky a poznámky, korespondenci, k vyplnění úředních listin a administrativy, či ve vlastní umělecké tvorbě. A ač dnes s pokrokem techniky lze prakticky všechna tato užití *nahradit počítačem s vhodným softwarem*, stále se z praxe učitelů, psychologů i grafiků a kaligrafů ukazuje, že je výuka rukou psaného písma na školách – co se

týče plného psychologického vývoje člověka (jmenovitě dítěte), jak jej v *Západním světě*²⁰ chápeme – prakticky nezastupitelná (Altmann, 2005).

Předem avizuji, že jsem pro ozdrojování následujícího textu užila nejen recenzované literatury, ale i rozhovorů s Janou Průšovou, které jsem s paní doktorkou vedla v rámci předmětů *Svět Písma I. a II.* (a jejíž knihu užívám jako jeden ze zdrojů) – užití tohoto nepublikovaného zdroje uvádím v textu popiskem. Také užívám sdělených zkušeností učitelů základních a středních v mém okolí (má matka má pedagogickou aprobaci pro český jazyk a literaturu a jako ředitelka základní školy měla i značné učitelské zkušenosti z práce s mnoha pedagogy). Jak jsem později zjistila, takto získané informace se velmi shodují s vědomostmi a zkušenostmi z užití literatury od Fasnerové (2018), Průšové (2017) i Šimáčkové (2012), proto jimi budu teze autorek jen beze změny významu rozšiřovat.

3. 1. Rukou psané písmo jako grafický a fyzický projev

Dodnes se užíváme pojmu *rukopis*. Tento pojem má hned několik významů (osobní styl písma, psaný styl určité doby, kniha či listina aj.), avšak v současnosti má i jistý hodnotící náboj. Psaní rukou je graficky i fyzicky náročné a uchovává si jistou estetickou, kulturní i duchovní hodnotu, která se u strojově psaných textů vytrácí (ač jsou tyto náležitosti u *normálního ductu* značně upraveny). Důkazem obliby rukou psaného písma mohou být rozvoj zběžné kurzívy do krásných podob během novověku či třeba nadále nákladně vytvářené rukopisy vznikající i po zavedení knihtisku. Příkladem mohou být ručně psané kancionály a jiné náboženské texty (od 16. století dále), které neměly konkurovat těm tištěným – svým provedením měly a prokazovaly kultovní úctu duchovním textům. Pořizování rukopisů nadále zůstávalo velmi drahým, knihy i listiny byly stále hodnoceny jako artefakty patřičné hodnoty (knihy a jiné písemnosti si často pořizovaly i movité osoby, které neuměly číst). A jak zmiňuje Gurevič (1978), lidská práce a čas nebyly dostatečně hodnoceny až do průmyslové revoluce. Dlouhou dobu také trvalo, než byla umělecká činnost vydělena od *obyčejného* řemesla. Avšak *písařství* bylo (spolu s některými specifickými profesemi) vždy dobře ceněno (ač zisk z něj často mířil k někomu jinému, než byl písař). A zájem o něj přetrvál a narůstá i v současnosti.

Slovy Fasnerové „*Písmo je jedinečnou lidskou činností a z hlediska psychologie se obvykle jedná o psací pohyb lidské ruky*“ (Fasnerová, 2018, s. 35) (jedná se o psychomotorický pohyb). Snaha ovládat tuto činnost je pak motivována potřebou *graficky se vyjadřovat*, zanechat po sobě „*viditelnou stopu*“ (Fasnerová, 2018, tamtéž). S čímž souhlasí i Menhart (1981, viz kapitola 1.). Psaní je tedy jeden ze způsobů, jak se takto osobitě projevit, předávat své myšlenky pomocí šířitelného textu. Přičemž Fasnerová zdůrazňuje fakt, že psaní jako psychomotorickým pohybem *vykreslení písmene* spouští v mozku jiné (komplexnější) reakce, než které spouští zadávání písma na klávesnici (Fasnerová, 2018).

Za vědecky neuznávanou, ale psychologicky zajímavou, lze v tomto kontextu sledovat *Grafologii*. Grafologie bývá nazývána jako *psychologie písma*, tedy předpokládá se, že psychický stav člověka nese určité znaky, které se projevují v jeho způsobu zápisu ručního písma. Ovšem nejednotný způsob školní výuky písma, populární literaturou

²⁰ Termínem *Západní svět* míním dnešní sdílené vědecké učení, které má nejvíce přispěvatelů z tzv. Západní civilizace – označení pro země s podobnými kulturními základy, které pocházejí již od antické civilizace Evropy (spisovatel Gerry. T. M. Altmann, jehož myšlenky jsem zde volně interpretovala, je britské národnosti).

šířená kategorická hodnocení a nejednotný způsob posuzování získaných poznatků (prozatím) neumožňují seriózní nahlížení této „vědy“²¹. (Pátková, 2008).

Oproti tomu je vědecky dostatečně podložena *Grafomotorika* („specifická motorika, koordinovaná pohybová aktivita při grafických projevech (kreslení, psaní apod.)“ Dvořák, 2001, s. 74), která je u dětí mapuje spojení psaného projevu a vývoj řeči. Již od prvního roku se děti pokouší vyjadřovat řeč pomocí kresby či psaní – vyhledávají a zkouší různé náčiní a psací látky a pohybově napodobují dospělé, aby mohly snáze vyjádřit vlastní prožitky a pocity. Pokud jsou tyto dovednosti u dítěte podporovány, tak do školy přichází s jistou znalostí písma a jeho zákonitostí. Ale jeho dobré zvládnutí a užití vyžaduje časově náročné procvičování, přičemž „*stěžejní je první ročník, ve kterém si děti vytvářejí rozhodující návyky.*“ (Šimková, 2012, s. 57).

Jak říká Menhart, slovo *písmo* vychází ze slovesa *psát*. Menhart jasně odděluje kresbu od zápisu, kresba je dle něj skvělou přípravou pro zvládnutí písma, ale není dostatečná pro pochopení systému psaní. U psaní je dle něj potřeba pochopit, jak písmena správně řadit, znát jejich duktus a dát jim „jednotu, rytmus, výraz a zaměření“; „*Podobně jako jazykový projev je svým smyslem zaměřen k jednotnému účinku, není ani písmařské dílo náhodnou skladbou grafických znaků, nýbrž organickým celkem významovým a estetickým.*“ (Mehart, 1981, obojí s. 5). Důkazem této rozdílnosti kresby a psaní nám mohou být některé historické památky – například ve špatném pořadí nebo podobě ražená písma na mincích a iluminacích.

3. 2. Rukou psané písmo na školách

Z pohledu kaligrafa je pro dobré naučení se psaní nutné ovládnout držení a ovládání jeho materiálů, tedy správné držení náčiní (pera) a psací látky (papíru) a pochopení jejich interakce (z rozhovorů s J. Průšovou, 2018). Dnes je možné díky vědeckým a pedagogickým poznatkům naučit psát prakticky celou populaci – ovšem s ohledem na počet žáků, nastavení českého školství, tržní nabídku materiálu (nepřeberné množství různých psacích látek a náčiní), vzrůstající počet specifických poruch učení a množství osvědčených či doporučených učebních metod, se učitelům nemůže dařit naučit žáky tuto dovednost provádět dokonale. A ač se v prvních ročnících základní školy vyučuje pomocí standardizovaných písemných předloh, probíhá výuka nejednotně a každé dítě bude v následujících letech psát písmena rozdílným způsobem. Fasnerová uvádí, že na podobu rukopisu má vliv i mnoho dalších faktorů, od genetických predispozic, po vliv vnějšího okolí na osobnost žáka (Fasnerová, 2018). V reakci na tuto skutečnost bylo vyvinuto několik alternativních postupů rukou psaného písma, které by měly usnadňovat práci žáků i učitelů.

Dítě se učí rozlišování zvukové a grafické podoby řeči, kdy musí pochopit a vybrat jednotlivé zvuky řeči (foném) a ty přepsat do grafické podoby (grafém). Během tohoto procesu se psaní nejdříve učí pomocí přípravných cviků, později se učí zapisovat konkrétní podobu písma (kdy se běžně vyžaduje přesný opis a dodržení tvaru písma, popřípadě se vyučuje pomocí opěrných bodů na liniatuře). Dítě se nejdříve učí rozlišovat podobu psaného a později tiskacího písma a jejich souvislosti, poté nacvičuje jejich zápis dle různé náročnosti (od opisu po autodiktát) až nakonec pracuje na zdokonalení svého rukopisu (Šimková, 2012).

²¹ Existuje však obor, kde se grafologie vědecky cení – jde o *písmoznalectví (grafognózie)*, což je expertíza ručního písma. Soudní znalci zkoumají, na základě podoby rukopisu psaného písma, důkazní materiály (a do určité míry profil) zkoumané osoby.

Druhy rukou psaného písma užívané při výuce

Na základních školách se u výuky psaní spoléhá především na pedagogicko-psychologické znalosti vyučujícího a jím zvolené *písanky*. Nejdéle a nejběžněji užívanou předlohou psaní je klasické *jednotažné lineární písmo*, které neustále navazuje na starší školní vzory vázaného písma (jeho podoba se měnila výjimečně, naposledy bylo aktualizováno v roce 1991), nicméně nyní existuje hned několik alternativních předloh nabízejících především nevázaná písma. Dnes užívanými nevázanými písmy jsou: první uvedené v roce 2010 *Comenia Script (univerzal)*, od grafičky R. Lencové a dále písma nakladatelství, která nabízí učebnice, jako *Comenia Script A a B (Fraus)*; *NSS Script (Nová škola, s.r.o.)*; či *Alter Script (Alter)*.

Užívání počítače na školách - ve školách se stále častěji objevuje práce s počítači. Jeho ovládání je nyní považováno za samozřejmou část kurikula, jelikož je již nezbytností jak v běžném životě, tak na kariérním trhu. Ve formě programů pro interaktivní tabule či školní tablety se nyní objevují i elektronické písanky – pokud by však užívání písma na počítači předcházelo výuce rukou psaného písma, kdy by si žáci nevyzkoušeli interakce psacích materiálů či nácvik kresby a psaní na různorodých površích, mohlo by dle uvedených podkladů docházet k narušování psychomotoriky a grafomotoriky. Tato skutečnost je však předmětem jiného výzkumu.

Metodika i postupy nácviku psaní se u klasických a alternativních předloh liší. Všechna písma, starší i novější však mají společný cíl – *naučit žáka dobře a správně psát*. Počáteční běžně užívané uvolňovací a kresebné cviky jsou obdobné, rozdíly nastávají při nácviku psaní.

Původní metoda (*klasická metoda*) je založena především na nápodobě písma (tvar, sklon, velikost, šíře), nedává tak příliš prostoru k vlastní manipulaci s tvary a pro jejich nacvičení je třeba mnohých opakování; mezery mezi písmeny a slovy jsou stanoveny vázáním písma (v této kategorii má jednotažné písmo nad těmi alternativními značnou výhodu); liniatura je pro správné umístění znaku je spíše orientační; žáci se učí většímu počtu *řezů* (obdobám kresby) písma, což znamená velkou variabilitu zápisu a grafického vyjádření; stávající model výuky je stále vyhovující (jeho náročnost vede k žádoucí disciplinovanosti žáka) a dlouhodobě pedagogicky mapovaný (Fasnerová, 2018). Popis alternativní metody provedu skrze popis písma *Comenia Script* v následujícím textu.

Alternativní písmo *Comenia Script*

Největší kontroverzi vzbudilo právě první alternativní písmo od Radany Lencové, které je podporováno Ministerstvem školství jako alternativa klasického písma. Lancová toto písmo vytvořila na základě předchozích výzkumů fakticky užívaného ručně psaného písma (u žáků 7. tříd) a upravila se zřetelem na běžný postup výuky psaní a čtení. „*V základní škole se čtení a psaní vyučuje ve vzájemné souvislosti. Vyučování psaní tvoří jeden celek s vyučováním čtení a literární výchovy.*“; „*v moderním pojetí výuky počátečního psaní se zdůrazňuje čitelnost před dokonalostí formy.*“ (obojí Šimková, 2012, s. 57).

Lencová tedy u *Comenia Script* upravila tvar písmen a způsob vedení tahů tak, aby *znaky* nadále zůstaly písmem psaným, ale snáz se prováděly – v případě potřeby by je šlo upravovat dle schopností žáka a podobou se přiblížili lépe čitelnému tiskovému písmu (protože ze zmíněného průzkumu vyšlo najevo, že se děti starších ročníků uchylují právě k němu).

Alternativní metody písma obecně dbají na přímou spolupráci žáka, který se *vědomě zapojí do učení se psaní*. Jmenovitě *Comenia Script* tak upravuje pravidla zápisu - tvary písma jsou dobře odlišitelné; je užívána celá pomocná liniatura (postupně se odstraňuje); různý sklon písma je tolerován (ve vymezeném úhlu čitelnosti); znaky se nemusí navazovat (ale je to umožněno); nadbytečné dotahy, které vznikají rychlým psaním či držením náčiní jsou přípustné; vytyčování mezer mezi písmeny a slovy je přenecháno žáku; aj. Navíc se *Comenia*

Script podobá počítačovým písmům a podobně konstruovaná písma se již osvědčila v dalších evropských zemích (Fasnerová, 2018).

Podklady doložené 10 lety užívání ukázaly, že je písmo Comenia Script vhodným alternativním písmem. Tomuto písmu se však od většinové populace dostalo mnohé kritiky. Tu konstruktivní nabízí až nyní sami učitelé a často se (jako u Fasnerové) setkáváme s pozitivním ohlasem. Snahy R. Lencové tak možná znovu naráží na Birnbaumovy zákonitosti umění – vývoj staršího jednotažného písma se zdá být dovršen, v novém paradigmatu se tak objevuje poptávka po starších funkčních prvcích a další generace mohou jejich potenciál v rámci současného (globalizovaného) písma rozvinut a nahradit.

Vyvstává tak otázka: *co si tedy česká společnost od školní výuky psaní přeje?* Chce nadále jít starší zaběhnutou cestou, která bude nadále poskytovat dostatečné výsledky (ovšem časem se nevyhne významným změnám i směrem k častějšímu užívání počítačů) nebo přistoupí k novějším poznatkům nechat písmo dál se vyvíjet?

Podobná situace nyní nastává i při výuce matematiky, kdy se učitelé prozatím nemohou shodnout, zda je vhodnější běžný postup *drilování* matematických návyků nebo alternativní *intuitivní* přístup dle *Hejného*²².

3. 3. Současná hodnota rukou psaného písma

I přes to, že mainstreamová populace od užívání rukou psaného písma ustupuje, objevuje se čím dál více umělecky zaměřených uživatelů písma. Díky rozšíření gramotnosti v Česku (i ve světě) a dostupnosti fyzických i virtuálních prostředků se nyní může užití písma navrátit ke své *estetické funkci* a *kulturní funkci* – jak říká Průšová (2017), ještě z doby minulého století se v široké veřejnosti udržela obliba rukou psaných diplomů, ocenění, čestných uznání či osvědčení a takové písmo jim v době levného tisku propůjčuje jistou kvalitu a jedinečnost. Písmo psané či tištěné se dnes také objevuje jako samostatný dekorační prvek různých předmětů, což je ještě umocněno u těch reklamních či propagačních – u nich provedení písma působí skoro podvědomě, tedy reagujeme na něj ještě dříve než na obsah textu (Menhart, 1981).

E-maily a SMS zprávy nahradily dopisy. Neustále se rozrůstá nabídka médií a nástrojů určených k psaní. Mezi zájmovými aktivitami a krátkodobými workshopy se objevuje mnoho kurzů kaligrafie. Z mých rozhovorů s J. Průšovou vyplývá, že se od počátku nového tisíciletí u Čechů objevuje zájem o samotné kaligrafy – najímají je na vytvoření a rozmnožení určitých textů (pozvánky, gratulace, vizitky, aj.), popřípadě (jak uvádí i ve své knize) se sami vrhají k učení se správnému a krásnému psaní – „*v knihovnách a antikvariátech jsou stále k dispozici učebnice písma pro písmomalíře, štukatéry, klempíře, kameníky aranžéry a propagační výtvarníky.*“ (Průšová, 2017, s. 152). Kaligrafie je také nadále vyučována jako samostatný předmět na specifických uměleckých školách a na internetu se objevují písmové video návody (nejen latinské kaligrafie) od amatérů i profesionálů (Průšová, 2017).

Zajímavým prvkem rukou psaného písma jsou i dnešní *graffiti*, které je formou písma epigrafického. Moderní graffiti lze nahlížet jako *umělecké dílo* (kdy s námi autor komunikuje formou obrazu či sdělení), avšak i jako *vandalismus* – tedy oběma způsoby slouží stejně, jako již ve starověkém Římě.

Posledním úskalím rukou psaného písma, které bych v této podkapitolce ráda uvedla, je stále častěji se objevující jev, kdy jsou dohromady míseny rukou psaná a tisková písma. Jde jen o „kosmetickou hru s písmy“, vzdělání kaligrafové samozřejmě umí mísit písma úmyslně, avšak zachovávají si znalost konstrukce obou druhů, laici či nadšenci však takové znalosti nemají.

²² *Hejného metoda* je alternativní způsob výuky matematiky, ten je založen na osvojení si a pochopení schémat řešení matematických problémů. Je sestaven na základě pedagogických zkušeností profesora *Milana Hejného*.

A pokud ty někdo neprovede správnou cestou, hrozí nám, že přijdeme o jedinečnou dynamiku ručně psaného písma. Ovšem měli bychom tomuto vývoji bránit? Vždyť práce na proměně písma (od užitkového čitelného, po umělecké abstraktní) doposud nebyla tak *krásná a snadná*.

3. 3. 1. Ještě malá osobní reflexe současné situace

„Sledujeme, že v současné době vlivem jiných komunikačních technologií lidé stále méně ručně (psacím písmem) píšou, a tak se ze psaní vytrácí osobitost.“ (Fasnerová, 2018, s. 35)

Nejen pod vlivem nových komunikačních dovedností, ale i naučením se špatnému držení nástrojů a výkresu písma často vede k neochotě psát rukou v dospělosti – tuto nechuť moderní technika jen dále prohlubuje, kdy jsou úprava a rychlost psaní textu v počítači líbivější.

Mnohé počítačové programy nabízí širokou škálu fontů běžně užívaných písem – avšak i na tomto poli vládne latinka. V současné době je stále silněji podporována individualizace (právě ona osobitost, která se dle Fasnerové vlivem počítačů z lidského života částečně vytrácí) a tak, co se písma týče, designéři pracují na nových a nových podobách latinky. Problém ovšem nastává ve chvíli, kdy zapomínáme, že i písmo má svá omezení – konstrukce písmen je upravována do nejzazších hranic rozpoznatelnosti. Zde uvedu parafrázovaný útržek mého rozhovoru s Janou Průšovou z roku 2018: *fonty latinského písma lze obměňovat mnoha směry, písmena lze oproti jejich přirozené vertikální orientaci rozšiřovat nebo zplošťovat, odřezávat jejich části, nahodile je posouvat v liniatuře či jinak dimenzovat jejich tvar. Ale jakmile je narušen duktus a návaznost písmene, tak nám úměrně k úpravě písma, bude výsledný text připadat nesrozumitelný až nečitelný. Jakoby náš mozek vždy vyhledával vyvážené linie klasických římských písmen* (které mimochodem imituje doporučený font pro tento text *Times New Roman*).

S tímto vědomím se vraťme do 9. století, do doby kdy Konstantin sestavuje písmo hlaholice. Jak popisuje Vavřínek, z dnešního pohledu není složité vymyslet novou podobu latinky či si vymyslet zcela novou podobu a kódování znaků jiné fonetické abecedy či jiné soustavy, ale v době cyrilometodějské misie se mezi nejlepšími vzdělanci objevila jen hrstka těch, co by si takovou práci dovedli i jen představit (Vavřínek, 2013).

Takovým upravováním latinského písma by se mohla virtuálnímu psaní vyjevit konkurence – jak by mohl takový nástupce dnešního psaní dle Birnbaumových zákonitostí vypadat, zatím není zcela zjevné. Ale dá se nastínit, že již nyní má počítačové psaní jisté problémy.

V posledních letech bylo vyvinuto mnoho chatovacích aplikací, kde už je mimo vkládání textu a souborů také možné nahrávat *hlasové zprávy*. Hlasové zprávy nejen šetří čas, ale i umožňují rychlejší komunikaci v rámci reprodukce myšlenek – zapisovat text ač ručně či do počítače totiž zabere nepoměrně *více času* (ač již v mnohých počítačových zařízeních funguje automatická, ale často nepřesná transkripce mluveného slova).

Tento nezbytný čas pro jakýkoliv zápis textu se však může značně projevit na *kvalitě projevu*. To, že své myšlenky musíme zpracovat a převést do písemné podoby, ovlivňuje naši volbu slov či větnou skladbu.

Avšak i kdybychom zůstali u psaného textu, vyvstává na obzoru ještě jedna nástraha rychlé komunikace. Uživatelé sociálních sítí prakticky nejsou omezeni ve svém sociálním dosahu – internet je čím dál globálnější. Uživatelé si ve svém individuálně zvoleném koloritu umí rychle vytvořit *vlastní jazyk* – složený z nejčastěji používaných hesel a jim připisovaných významům. Slova se kvůli efektivnosti zkracují, významový obsah takového okleštěného slova se rozšiřuje, ale slovní zásoba zmenšuje. Tato „podoba“ řeči také kombinuje výrazy z více jazyků navzájem a čím dál častěji zasahuje do gramatiky a zjednodušuje ji. Dochází tak nejen

k vyprazdňování či zapominání jazyka (čímž se přibližujeme Orwellovskému *Newspeaku*²³), ale vytrácí se i jisté dovednosti jemné motoriky a nenaplnuje se potenciál některých kognitivních funkcí.

Měli bychom proto nadále hájit výuku rukou psaného písma – ať už jeho podoba volnější, než jakou jsme se ve školním věku učili my sami. Protože a) stojíme o co nejlepší naplnění svého potenciálu; b) rukou psané písmo má zvláště na evropském kontinentě mnohasetletou tradici; c) podvědomé nutkání projevat se nezmizí z lidské populace ze dne na den a láska k vlastní tvorbě bují i v počítačovém věku. Toto vše nám ve výhodném balíčku nabízí rukou psané písmo a naše schopnost jej zapisovat.

Avšak mohou nás lehce uklidnit současná ekonomická data – v podcastu amerického serveru *Freakonomics*²⁴ se můžete doslechnout informace o nebývale dobrých příjmech firem vyrábějících pomůcky pro psaní (od obyčejných tužek, per, sešitů, zápisníků, bloků po designové kousky). A pokud neopadne zájem o tyto produkty, budou sami výrobci – velcí hybatelé dnešního materiálního světa – prosazovat výuku rukou psaného písma (kdy si již ze škol mohou přivést nové zákazníky).

²³ *Newspeak* je jazyk (uměle upravená forma angličtiny) z knihy *1984* od George Orwella

²⁴ Odkaz na podcastu je uveden ve zdrojích práce

Závěr

Tato práce se pokusila provést čtenáře základním vývojem rukou psaného písma na území dnešní České republiky. Rukou psané písmo je nedílnou součástí historie všech obyvatel naší planety a její vývoj se na českém území *píše* ucelenými písemnými soustavami již od 9. století.

Kdokoli, kdo by chtěl zjistit něco o své dávné minulosti, může svou pozornost obrátit k písmu a jeho historii. Písmo v sobě nese historickou tradici mnohých lidských společenství. V jeho proměnách lze sledovat vývoj člověka a jeho pohyb po zemském povrchu. Písemný zápis nám dokáže zprostředkovat nejen vzkazky a útržky minulosti, jako tomu umí ústní lidová slovesnost, ale poskytnout ucelený pohled do různých dob, na různé osoby a i na jejich nahlížení světa. Přináší nám dávné legendy a pověsti minulosti, ze kterých můžeme doposud čerpat mnohé informace.

Vlastním zápis písma je dovedností, která nebyla po tisíce let pro lidstvo samozřejmostí, ač se dnám dnes může zdát všední. Moderní svět (věda, technika, počítače i sociální sítě) jsou protknyty písmem. Písmo je fascinujícím lidským vynálezem s rozmanitými podobami a způsobem využití (jedním z nich bylo i sepsání této práce). Písmo je těsně spjato s lidskou společností a kulturou – ty se skrze něj rozvíjely a umožnily existenci *dnešního světa*.

Proto jsem uznala za vhodné zpracovat v krátkosti pro další čtenáře historii tohoto nástroje, který posloužil i dnešnímu *českému světu*. Písmo odhaluje původ našeho jazyka, naší kultury. V Čechách bylo významné hned pro první usazené obyvatele, kteří se díky *hlaholici* nemuseli vzdát svého slovanského původu a nezanikly tak v prostředí Evropy. Písmo posloužilo mnohým světcům, umělcům a učitelům české historie. Posloužilo i husitům, kteří jej svou svébytnou formou šířili mezi obyčejné lidi. A bylo zde i pro české vědce (jak pro ty v době národního obrození či ty dnešní), kteří dali světu mnohé nové objevy. Písmo je spjaté se společností, která jej užívá a tu umí oplátkou svým prostřednictvím rozvíjet i uchovávat.

A ze své podstaty nám dovoluje se vyjádřit i výtvarně. Své počátky má přeci jen v pravěké malbě. Písmo je jedním z našich grafických projevů, každá písemná soustava nám pak umožňuje srozumitelně komunikovat (ať už formou obrazu nebo zapsaného zvuku) a psaní je psychomotorickým pohybem, který rozvíjí náš *potenciál*. Jednoduše schopnost psaní (a četní) velice rozšiřuje lidské (ať duchovní či světské) obzory.

Ve 21. století je navíc písmo člověku neustále na blízku, využíváme ho a potkáváme jej prakticky každý den. Vždyť počítače jsou po určité stránce jen další podobou knih a pro jejich ovládnutí, které je v dnešní době nevyhnutelné, písmo potřebujeme.

Považuji proto (myslím, že s oporou v názorech vědců, učitelů, umělců a mnohých dalších) že je pro člověka *nutné* učit se písmu – a to nejlépe tomu rukou psanému.

Písmo je a zůstává jedním z univerzálních nástrojů lidského poznání a vyjadřování.

Zdroje – seznam použité literatury a pramenů

Literatura

ALTMANN, Gerry T. M. *Výstup na babylonskou věž*. Praha: Triáda, 2005. ISBN 80-86138-70-4

ČAPKA, František; SANTLEROVÁ, Květoslava. *Vývoj písma v kostce*. Brno: Učebnice a knihy, 1994. ISBN neuvedeno

DVOŘÁK, Josef. *Logopedický slovník*. Žďár nad Sázavou: Logopedické centrum, 2001. ISBN: 80-902536-2-8

FASNEROVÁ, Martina. *Prvopočáteční čtení a psaní*. Praha: Grada, 2018. ISBN 978-80-271-0289-1

GUREVIČ, Aron Jakovlevič. *Kategorie středověké kultury*. Praha: MF, 1978. ISBN neuvedeno

HAVEL, Dalibor. *Počátky latinské písemné kultury v českých zemích: nejstarší latinské rukopisy a zlomky v Čechách a na Moravě*. Brno: Masarykova univerzita, 2018. ISBN: 978-80-210-8919-8

HLAVÁČEK, Ivan; NOVÝ, Rostislav; KAŠPAR, Jaroslav. *Vademecum pomocných věd historických*. Jinočany: H & H, 2002. ISBN 80-7319-004-4

JEAN, Georges. *Písmo - paměť lidstva*. [S.l.]: Slovart, 1994. ISBN 80-7145-115-0

KOPECKÝ, Milan. *Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků*. Praha: SPN, 1978. ISBN 14-522-78

MACURA, Vladimír. *Znamení zrodu: české národní obrození jako kulturní typ*. Jinočany: H & H, 1995. ISBN 80-85787-74-1

MENHART, Oldřich. *Nauka o písmu: pomocná kniha pro průmyslové školy grafické a pro školy uměleckého směru*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1981. ISBN 14-438-81

MURÁR, Tomáš. *Umění jako princip a zákonitost. K dějinám a metodologii umění Vojtěcha Birnbauma*. Kostelec nad Černými lesy: Archiv výtvarného umění, 2017. ISBN 978-80-905744-7-2

MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky (I)*. Praha: Paseka, 2005. ISBN 80-7185-740-8

MÜLLER, Ivan. *Doba a místo vzniku hlaholice*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2015. ISBN 978-80-7028-449-0

PÁTKOVÁ, Hana. *Česká středověká paleografie*. České Budějovice: Veduta, 2008. ISBN 978-80-86829-38-8

PETRÁŇ, Josef; PETRÁŇOVÁ, Lydia. *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha: Set Out, 2000. ISBN 80-86277-08-9

PRŮŠOVÁ, Jana. *Vznik a vývoj písma*. Praha: Jana Průšová, 2017. ISBN 978-80-270-3121-4

ŠIMKOVÁ, Ivana. *Výuka prvopočátečního psaní: učební a metodický materiál pro studenty Učitelství 1. stupně ZŠ*. České Budějovice: Vlastimil Johanus, 2012. ISBN 978-80-87510-11-7

VAVŘÍNEK, Vladimír. *Cyryl a Metoděj: mezi Konstantinopolí a Římem*. V Praze: Vyšehrad, 2013. ISBN 978-80-7429-344-3

VEČERKA, Radoslav. *Staroslověnská etapa českého písemnictví*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2010. ISBN 978-80-7422-044-9.

Další prameny

PhDr. Václav Hájek, Ph.D. - nepublikovaná vlastní práce: *Typografické využití gotického písma od 15. do 20. století*. Vytvořeno v Praze pro vlastní užití, 1995.

Rozhovor pro webovou stránku *Deník knihy*: Vavřínek, Vladimír, 2013. Interview s autorem nové knihy *Cyryl a Metoděj: mezi Konstantinopolí a Římem*, vedeno redakcí DK [online]. Praha, poslední změna 3.7.2013 [Cit. 30.4.2020].

Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=GadN8undD1M>

Podcast z archivu rádia serveru *Freakonomics* Epizoda č. 325

Dostupné z: <https://freakonomics.com/podcast/who-needs-handwriting/>

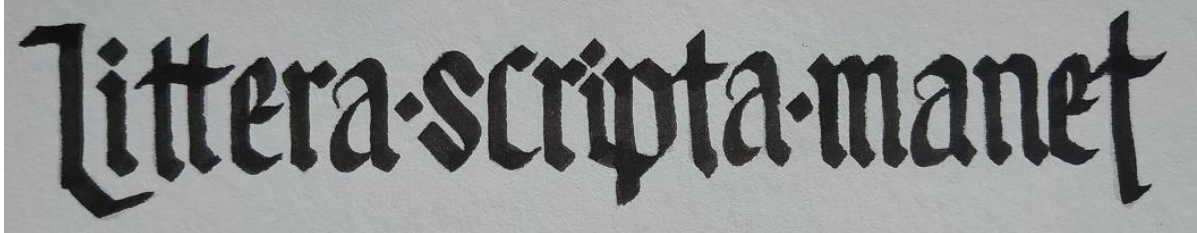
PhDr. Janou Průšovou - rozhovory vedené autorkou práce s J. Průšovou v rámci kurzu *Svět písma (I. a II.)*, vedeného v nabídce Fakulty humanitních studií, UK. V Praze, v průběhu roku 2018.

Zdroje obsahových příloh

- č. 1: Kaligrafie *Littera scripta manet* – vlastní práce
- č. 2: Zápis hlaholské abecedy – Menhart; z knihy *Nauka o písmu: pomocná kniha pro průmyslové školy grafické a pro školy uměleckého směru*, s. 8
- č. 3: Faksimilie *Kyjevských listů*, fotografie užita se svolením fotografa *Zdeňka Kratochvíla*
- č. 4: Římské písmo monumentální – Průšová; z knihy *Vznik a vývoj písma*, s. 101
- č. 5: Proměna verzálových tvarů písmen v minuskové – Průšová; tamtéž, s. 112
- č. 6: Podoby textury – Průšová; tamtéž, s. 132/133
- č. 7: Česká bastarda hrotitá – Muzika; *Krásné písmo ve vývoji latinky (I)*, s. 463

Přílohy

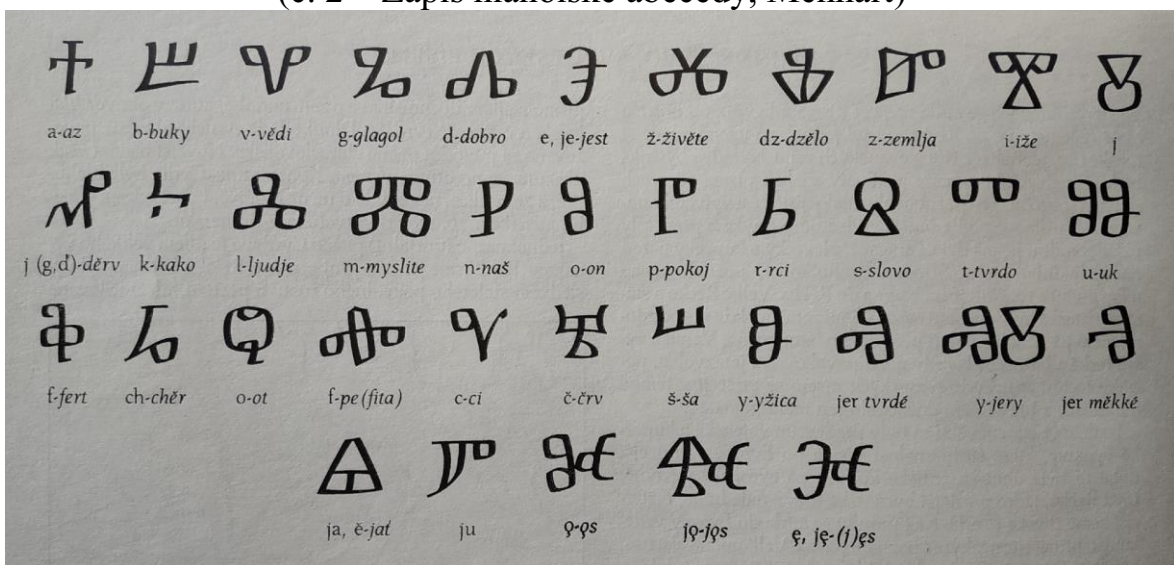
(č. 1 – Littera scripta manet, práce autorky)

Autorčin kaligrafický pokus zapsat latinské rčení *Littera scripta manet* je vyveden v nápodobě gotického písma, jelikož dle Menharta: „... gotická nebo z gotiky odvozená písma působí opticky dojem starobylosti...“ (Menhart, 1981, s. 18).

Příloha se bude v tištěné podobě lehce lišit, jelikož bude ručně vepsána.

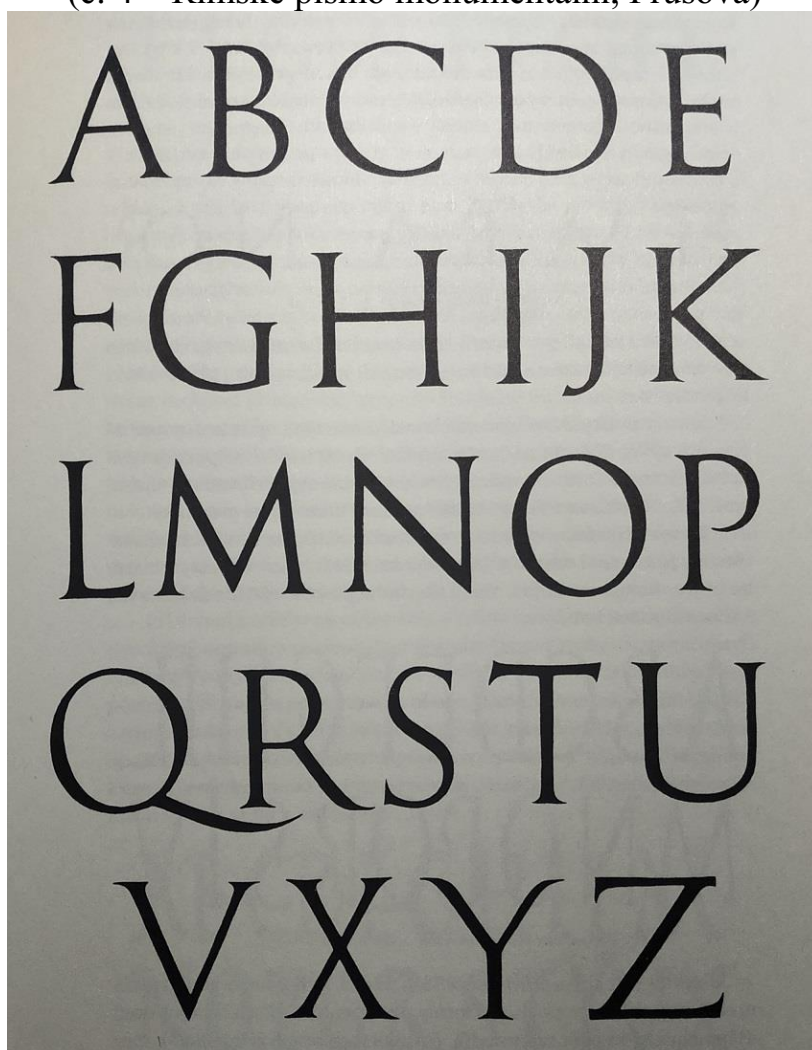
(č. 2 – Zápis hlaholské abecedy, Menhart)

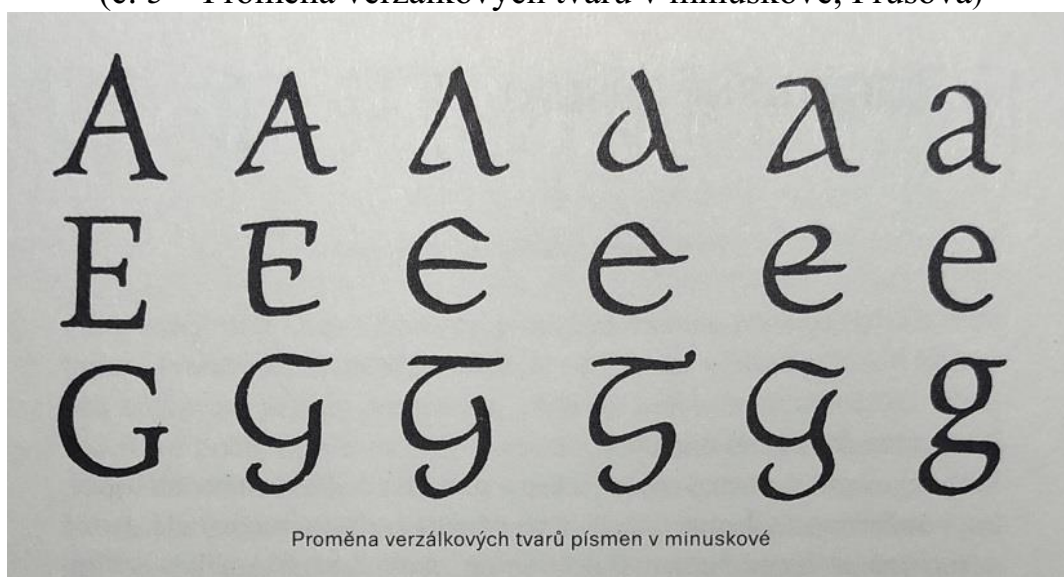
(č. 3 – Faksimile Kyjevských listů, Kratochvíl)

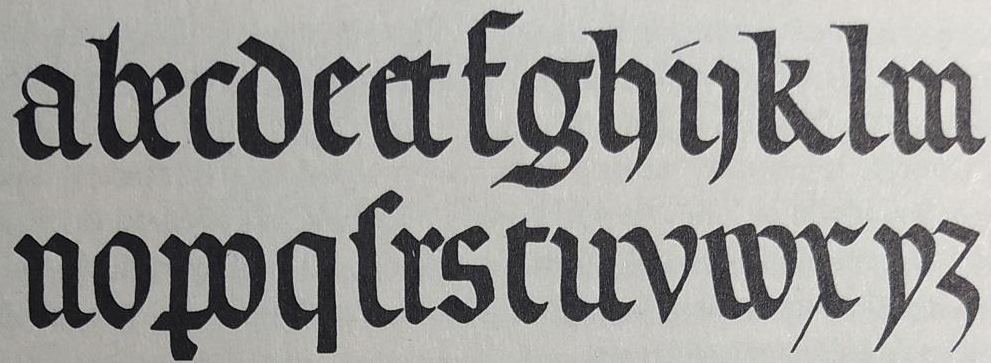
(č. 4 – Římské písmo monumentální, Průšová)

(č. 5 – Proměna verzáلكových tvarů v minuskové, Průšová)

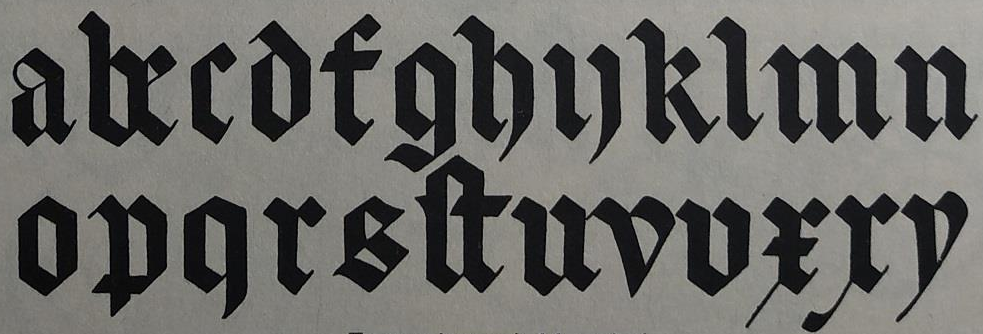
(č. 6 – Podoby textury, Průšová)

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

The image shows a complete Latin alphabet in the Textura obla script. The letters are highly decorative, with thick vertical stems and elaborate, curved flourishes. The letters are arranged in two rows: the first row contains 'a b c d e f g h i j k l m' and the second row contains 'n o p q r s t u v w x y z'.

Textura obla, 14. století

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

The image shows a complete Latin alphabet in the Textura lomena script. The letters are more angular and less decorative than Textura obla, with a more uniform, blocky appearance. The letters are arranged in two rows: the first row contains 'a b c d e f g h i j k l m n' and the second row contains 'o p q r s t u v v x y'.

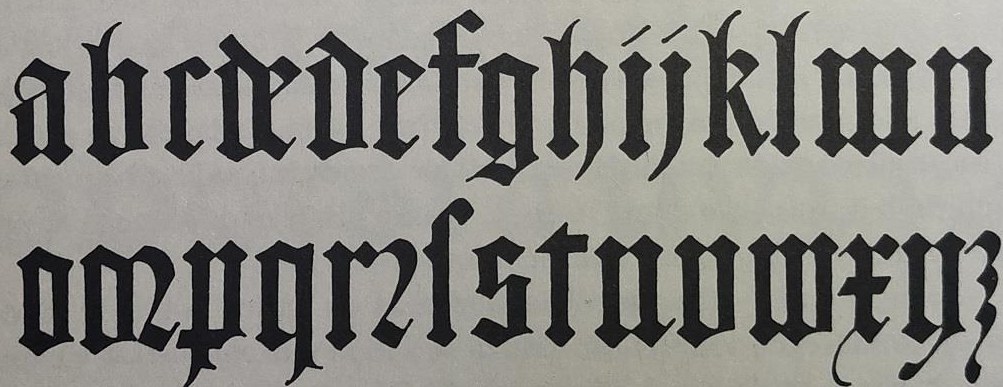
Textura lomena, 14. století

abcdefghijklmnop

The image shows a partial Latin alphabet in the Textura seřiznutá script. The letters are very narrow and tall, with a distinct, sharp, pointed appearance. The letters shown are 'a b c d e f g h i j k l m n r s'.

Textura seřiznutá, 14.–15. století

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

The image shows a complete Latin alphabet in the Textura ctercová script. The letters are very narrow and tall, with a distinct, sharp, pointed appearance. The letters are arranged in two rows: the first row contains 'a b c d e f g h i j k l m n' and the second row contains 'o p q r s t u v w x y z'.

Textura ctercová, 14.–15. století

A a b c e o
t. d d e e w e f
g g h h i i j k
m m n n o o p p q
q r r w w z z s s
s s h s t t u u v
w x y y z z z z